

प्रधानमन्त्री जन-धन योजना

वित्तीय समावेशनका निम्ति राष्ट्रिय मिशन

सत्यमेव जयते

वित्तीय सेवा विभाग
वित्त मन्त्रालय
भारत सरकार
www.financialservices.gov.in

सत्यमेव जयते

वित्तीय सेवा विभाग
वित्त मन्त्रालय
भारत सरकार
www.financialservices.gov.in

“ देशको आर्थिक संसाधन
गरिबको काममा आओस
यसको शुरूआत यहींबाट हुनेछ ”

श्री नरेन्द्र मोदी
माननीय प्रधानमन्त्री, भारत

सन्देश

मलाई प्रधानमन्त्री जन-धन योजना संग सम्बन्धित यस पुस्तिकाको लोकार्पण गर्नुमा खुशी भइरहेको छ। समावेशी विकास –“सबैको साथ सबैको विकास” हाम्रो विकास दर्शनको केन्द्र हो। यस मिशनले शहरी अनि ग्रामीण परिवारवर्गलाई आर्थिक सेवाहरू सहजै अनि सबै ठाउँहरूमा उपलब्ध गराउनेछ। ब्याङ्क प्रणालीदेखि टाडामा रहेका मानिसहरूलाई एउटा नयाँ आर्थिक प्रणालीले हुने लाभबाट बञ्चित गराउँदछ। यस मिशनमा, परिवारहरूको केवल स्थानीय रूपे डेबिट कार्डको साथमा ब्याङ्क खाता मात्र हुँदैन, तर उनीहरूलाई आर्थिक क्रियाकलापका निम्ति ऋण पनि उपलब्ध हुनेछ अनि उनीहरूले सामाजिक सुरक्षाको निम्ति बीमा तथा पेन्सनको सुविधा पनि प्राप्त गर्नेछन्। मलाई यो जानेर खुशी भइरहेको छ कि यस मिशनमा प्रविधिको प्रयोगमा धेरै ध्यान दिइएको छ अनि पूर्वमा गरिएका प्रयासहरूबाट प्राप्त परिणामलाई यसमा समावेश गरिएको छ।

यस महत्वपूर्ण कार्य गर्नलाई सर्वोत्कृष्ट प्रायसका निम्ति म वित्त मन्त्री अनि उहाँका टोलीलाई बधाई दिँदछु।

म उहाँको सफलताको कामना राख्दछु।

श्री नरेन्द्र मोदी
माननीय प्रधानमन्त्री, भारत

२२अगस्त २०१४

सन्देश

मलाई खुशी छ कि हामीले ग्रामीण अनि शहरी क्षेत्रका नारीवर्ग, स-साना तथा किनाराकृत किसान एवं मजदूरसंगै समाजको कमजोर वर्गलाई सशक्त बनाउनका निम्ति विशेष रूपले ध्यान केन्द्रित गर्दै देशका सम्पूर्ण परिवारवर्गलाई आर्थिक सेवा उपलब्ध गर्नका निम्ति प्रधानमन्त्री जन-धन योजनाको एक राष्ट्रिय आर्थिक समावेशीकरण मिशनको रूपमा प्रारम्भ गरेका हौं।

स्वाधिनताको ६७ वर्ष पछि पनि देशका दुई तिहाई भन्दा कमति परिवारहरूका बैंकिङ सुविधा उपलब्ध भएको यथार्थलाई देखेर यस्तो मिशनको प्रारम्भ गर्नुको आवश्यकता बोध गर्थे। यस मिशन देशमा ग्रामीण अनि शहरी दुवै क्षेत्रमा सम्पूर्ण परिवारवर्गलाई रूपे डेबिट कार्ड संगै ब्याङ्क खाता, ऋणको सुविधा, आर्थिक सहयोग, बीमा तथा पेन्सन जस्तो आर्थिक सेवा उपलब्ध गर्न चाहन्छु। यसर्थ यस मिशनले केवल वञ्चितवर्गलाई मूलधारामा मात्र ल्याउँदैन तर, सरकारको विभिन्न आर्थिक अनुदान युक्त योजनाहरूको लाभ हस्तान्तरण गर्नमा अधिक प्रभावशाली बनेछ।

यस मिशनको उद्देश्य प्राप्त गर्नका निम्ति हामीलाई बैंकिङ तथा अन्य आर्थिक संस्था, निजी सेवा जुटाउने एवं सम्पूर्ण नागरिकवर्गको पूर्ण सहयोगको आवश्यकता हुनेछ। म पूर्णरूपले आशावादी छु हामी आफ्नो देशका निम्नवर्ग अनि गरिबवर्गको आर्थिक सुधार ल्याउनका निम्ति सफल हुनेछौं।

श्री अरूण जेटली
वित्त, रक्षा तथा कार्पोरेट कार्य मन्त्री।

सन्देश

मलाई माननीय प्रधानमन्त्री ज्यू को राष्ट्रिय आर्थिक समावेशीकरण मिशन, 'प्रधानमन्त्री जन-धन योजना'को हिस्सा बनेर अति खुशी लागिरहेको छ।

आर्थिक समावेशीकरण सरकारको महत्वपूर्ण प्राथमिकता हो किन भने यसले समावेशी विकासको सुविधा प्रदान गर्नेछ। योजनाको मुख्य उद्देश्य प्रत्येक परिवारको निम्ति निम्नतम एउटा ब्याङ्क खाता सहित बैंकिङ सुविधाको सार्वभौमिक सुविधा उपलब्ध सुनिश्चित गर्नु हो।

मलाई दृढ विश्वास छ कि प्रोत्साहनयुक्त आर्थिक विकासको प्राप्तिका निम्ति समावेशी विकास महत्वपूर्ण हो। मलाई विश्वास छ कि प्रधानमन्त्री जन-धन योजनाले सम्पूर्ण देशभरिमा पूर्ण आर्थिक समावेशीकरणको लक्ष्य प्राप्त गर्नेछ।

मलाई विश्वास छ कि यस प्रयास सफल हुनेछ।

श्रीमती निर्मला सीतारमन
वाणिज्य एवं उद्योग राज्य मन्त्री (स्वतन्त्र प्रभार)
तथा वित्त एवं कार्पोरेट कार्य राज्य मन्त्री

प्राक्कथन

आर्थिक समावेशीकरण सरकारको एउटा राष्ट्रिय प्राथमिकता हो किन भने यस समावेशीकरणले विकासलाई सजिलो बनाउँदछ। आर्थिक समावेशीकरण महत्वपूर्ण हो किन भने यसले गरिबवर्गलाई आफ्नो बचत औपचारिक आर्थिक प्रणालीमा ल्याउने सुविधा, गाउँमा आफ्ना परिवारलाई पैसा पठाउने सुविधा प्रदान गर्दछ जसले उनीहरू सुदखोर साहूहरूको जञ्जालबाट बाहिर निस्कन सक्षम बनेछन्। भारतमा आर्थिक रूपले बञ्चितवर्गलाई समावेश गर्ने प्रयास कुनै नयाँ होइन। भारत सरकारले वर्ष २००१ मा आरम्भ गरेको अभियानमा २००० भन्दा धेरै जनसंख्या भएको (२००१को जनगणना अनुसार) लकभग ७४,००० गाउँलाई बैंकिङ सुविधा उपलब्ध गरिएको थियो।

यद्यपी, पूर्व अभियानको वृत्त आफ्नो क्षमता तथा समावेशको मामिलामा सिमित थियो। ब्याङ्क खाता खोल्ने, डिजिटल धनराशी सम्म प्रवेश, सुक्ष्म ऋणको उपलब्धता, बीमा तथा पेन्सन जस्तो व्यापक आर्थिक समावेशीकरणको विभिन्न पक्षहरूको त्यसमा अभाव थियो। यस अभियानमा २००० भन्दा अधिक जनसङ्ख्या भएको गाउँमा बैंकिङ सुविधा प्रदान गर्ने केवल आपूर्ति पक्षमा मात्र जोड दिएको थियो, तर यसमा सम्पूर्ण भौगोलिक क्षेत्रको लक्ष्य गरिएको थिएन। यसमा परिवारहरूलाई जोड दिइएको थिएन। यसका साथै अभियानलाई अझ अघि बडाउनको निम्ति केही प्राविधिक समस्याहरू पनि रहेको थियो। जसको कारण इच्छा अनुरूप लाभ हुन सकेन अनि परिणामस्वरूप धेरै सङ्ख्यामा ब्याङ्क खाता निष्क्रिय भएको थियो। उक्त खातालाई चालू राख्न तथा यसको प्रयोग जीविकासंग सम्बन्धित केही आर्थिक कार्यकलापको साधनका रूपमा राख्नको निम्ति धेरै योजनाहरूको आवश्यक पर्दछन्।

यसैलाई आवश्यकता अनुसार अधिक ध्यान दिनको उद्देश्यले "प्रधानमन्त्री जन-धन योजना" नामक एक महत्वपूर्ण कार्यक्रमको घोषणा माननीय प्रधानमन्त्री द्वारा १५ अगस्त, २०१४ स्वतन्त्र दिवसको अवसरमा आफ्नो भाषणमा गरेका थिए। यस आर्थिक समावेशीकरण सम्बन्धि राष्ट्रिय मिशन हो जसमा देशका सम्पूर्ण परिवारहरूको व्यापक आर्थिक समावेशीकरणको निम्ति एकिकृत दृष्टिकोण राखिएको छ। यस योजनामा प्रत्येक परिवारको निम्ति कम से कम एउटा मूल बैंकिङ खाता, आर्थिक साक्षरता, ऋणको सुविधा, बीमा तथा पेन्सन सुविधा संगै सम्पूर्ण बैंकिङ सुविधा उपलब्ध गर्ने परिकल्पना गरिएको छ। यसका साथै, लाभार्थीलाई रूपे डेभिड कार्ड दिइनेछ जसमा १ लाख रुपैयाँको दुर्घटना बीमा कवर गरिएको छ। यस योजनामा सबै सरकारी (केन्द्र/राज्य/स्थानीय निकायबाट प्राप्त हुने) लाभहरूको लाभार्थीहरूको खातामा प्रणालीबद्ध गर्ने तथा केन्द्र सरकारको प्रत्यक्ष लाभ हुने (डीबीटी) योजनाको अघि बढाउने परिकल्पना गरिएको छ। कमजोर सम्पर्क, अनलाइन लेन-देन जस्तो प्राविधिक मामिलाहरूको समाधान गरिनेछ। टेलीकम अपरेटरको माध्यमबाट मोबाइल बैंकिङ

तथा नगद फिर्ता केन्द्रको रूपमा स्थापित यस योजना अन्तर्गत आर्थिक समावेशीकरणको निम्ति प्रयोग गर्ने योजना रहेको छ। यसका अतिरिक्त, देशका युवावर्गलाई पनि यस मिशन पद्धति अन्तर्गत कार्यक्रममा भाग लिनको निम्ति प्रेरित गर्ने प्रयास गरिन्दैछ।

हामी माननीय प्रधानमन्त्री प्रति आभारी छौं जसले यस योजनाको केवल जोडदार समर्थन मात्र गरेनन्, तर यसलाई पुनः तयार गर्न अनि यसलाई अधिक सार्थक तथा पूर्ण समावेशीकरण बनाउनका निम्ति हामीलाई धेरै दिशा निर्देश पनि दिनुभयो। यस योजनाको प्रारूप तयार गर्नुमा माननीय वित्त मन्त्रीको निरन्तर मार्गदर्शन तथा उनले दिनुभएको सहायताको निम्ति पनि म उनीप्रति आभारी रहनेछु। हामी माननीय वित्त राज्य मन्त्रीलाई पनि आभार व्यक्त गर्दछौं जसले यस योजनालाई अन्तिम रूप प्रदान गर्नुमा रूची देखाउनुभयोन अनि केही मामिलाहरूमा, विशेषगरी राज्यहरूका सहयोग प्राप्त गर्नुमा हामीलाई सहायता गर्नुभयो। हामी ग्रामीण विकास मन्त्रालय, सञ्चार एवं सूचना औद्योगिक मन्त्रालय, सूचना एवं प्रसारण मन्त्रालय, डाक विभाग, श्रम मन्त्रालय तथा अन्य मन्त्रालय एवं संगठनहरूलाई पनि यस पहलमा सक्रिय सहयोगको निम्ति सराहना गर्दछौं। हामी भारतीय रिजर्व ब्याङ्क संघ (आईबीए) तथा विभिन्न बैंकहरू/राज्य स्तरीय ब्याङ्कर्स कमेटी तथा बीमा कम्पनिहरूद्वारा यस योजना तयार गर्नमा दिएको समर्पित योगदानको निम्ति उनीहरूको हार्दिक प्रशंसा गर्दछौं। राज्य अनि संघ राज्य क्षेत्रलाई पनि यस योजनालाई कार्यन्वय गर्नुमा पूर्ण सहयोग गरे वापत हार्दिक धन्यवाद दिँदछौं। अन्तमा म आर्थिक सेवा विभागका सम्पूर्ण सम्बन्धित अधिकारीवर्गलाई पनि धन्यवाद दिँदछु जसले नयाँ सरकारको अपेक्षाहरू पुरा गर्नको निम्ति, नयाँ कार्यक्रम तयार गर्नको निम्ति अनवरत काम गरे। यस योजनाको महत्वपूर्ण विशेषता यो हो कि यसलाई मिशन पद्धतिमा कार्यन्वय गरिनेछ। यस मिशनको निम्ति वेब आधारित निगरानी तन्त्र विकसित गरिएको छ।

म जनता अनि विभिन्न संगठन, संस्थाका सदस्यवर्गलाई धन्यवाद दिँदछु जसले आफ्नो महत्वपूर्ण जानकारी एवं सुझाव दिनुभयो। यस योजनाको नाम, मानिसहरूको डिजाइन अनि टैगलाइन जनताबाट प्राप्त सुझावमा आधारित छ। मलाई विश्वास छ कि सम्पूर्ण भागीदारीहरूको सहायताले यस योजनाको शानदार सफलता मिल्नेछ अनि आर्थिक रूपले मजबूत एवं जीवन्त देशको राष्ट्रिय आकांक्षा पुरा हुनेछ।

डा. गुरदयाल सिंह संघु
सचिव
वित्तीय सेवा विभाग,
वित्त मन्त्रालय
भारत सरकार

विषय सूची

क्र.स	विषय कार्यकारी सार	पृष्ठ संख्या (क) देखि (ड)
१.	प्रस्तावना	१
२.	आर्थिक समावेशीकरण – पृष्ठभूमि	४
३.	मिशन समावेशीकरण: वर्तमान स्थिति – भारत	६
४.	आर्थिक पद्धति उद्देश्य (छ: स्तम्भ)	१०
५.	आर्थिक समावेशीकरण योजनाको निम्ति समय-सिमा	१२
६.	उद्देश्य प्राप्तिको निम्ति कार्ययोजना	१४
७.	प्रधानमन्त्री जन-धन योजना (पीएमजीडीवाई)को कार्यन्वय	
	७.१ ब्याङ्कहरूको नेटवर्क विस्तार तथा भौगोलिक स्थिति	१७
	७.२ प्रत्येक व्यस्क नागरिकको निम्ति ब्याङ्कमा बेसिक बचय खाता खोल्नु	२०
	७.३ आर्थिक साक्षरता अनि क्रेडिट काउन्सेलिङ (एफएलसीसी) – आर्थिक साक्षरता केन्द्र (एफएलसीसी)को पर्याप्त संख्यामा स्थापना एवं बञ्चितवर्गलाई साक्षरता बडाउने प्रणाली	२३
	७.४ क्रेडिट सुनिश्चित कोष	२४
	७.५ माइक्रो बीमा	२५
	७.६ असंगठित क्षेत्र पेन्सन योजना- स्वनिर्भर	२६

क्र.स	विषय	पृष्ठ संख्या
८	आर्थिक समावेशीकरणमा प्रविधिको भूमिका	२८
९	देखरेखको प्रशासनिक बनावट	३४
१०	देखरेख प्रणाली / एमआईएस	३६
११	मिडीया तथा प्रचार	३८
१२	मिशनको कार्यन्वयमा चिन्हित चुनौतिहरू	४०
१३	मुख्य शेयरधारकहरूको भूमिका	४२
१४	उदघाटन समारोह	४६
१५	कार्यन्वयको निम्ति समय-सिमा	४७

कार्यकारी सार

१. देशमा आर्थिक समावेशीकरणको वर्तमान स्थिति:

- भारतीय रिजर्व ब्याङ्क/भारत सरकारद्वारा आर्थिक समावेशीकरणको सुनिश्चित गर्नको निम्ति विभिन्न पहल गरिसकेको थियो, जस्तै – ब्याङ्कहरूको राष्ट्रियकरण, ब्याङ्क शाखा नेटवर्कको विस्तार, सहकारी अनि क्षेत्रिय ग्रामीण ब्याङ्कहरूको स्थापना अनि विस्तार, पीएस ऋणको सुरुआत, प्रमुख ब्याङ्क योजना, स्वनिर्भर दलहरूको गठन अनि एसएलबीसीद्वारा सरकार प्रायोजित योजनाहरूको निम्ति विशिष्ट दृष्टिकोण विकसित गर्नु हो।
- वर्ष २००५-२००६ को निम्ति वार्षिक नीतिको मध्यावाधि समिक्षाद्वारा भारतीय रिजर्व ब्याङ्कले अन्य ब्याङ्कहरूलाई सल्लाह दिएको छ कि उनीहरूले आर्थिक समावेशीकरण उद्देश्यको साथ आफ्नो नीतिहरूको समायोजना गर्नुपर्छ। ब्याङ्कहरूलाई सल्लाह दिइएको छ कि उनीहरूले कि त 'शुन्य' अथवा शुल्क संगै अत्यन्तै कम मूल्यको साथमा 'नो फ्रिल' मूल बैकिङ खाता उपलब्ध गराउनु जसले धेरै वर्गका मानिसहरूको निम्ति यस प्रकारका खाताहरू सुलभ बनाउन सकोस। यसको अतिरिक्त, भारतीय रिजर्व ब्याङ्कद्वारा आर्थिक सेवाहरूको पकड बलियो बनाउन अनि यसलाई विस्तार गर्नलाई जोड दिएको छ, जसले जनसंख्याको ग्रामीण अनि गरिबवर्गलाई धेरै मात्रामा समावेश गर्न सकोस।

भारतीय रिजर्व ब्याङ्कले वर्ष २००६ मा व्यापक आर्थिक समावेशीकरण सुनिश्चित गर्न अनि बैकिङ क्षेत्रको पकड वृद्धि गर्ने उद्देश्यको साथ, जनहितमा यस निर्णय लिएको थियो कि 'व्यवस्था सहजकर्ता अनि व्यवस्था प्रतिनिधि माँडल' को उपयोगको माध्यमले आर्थिक अनि बैकिङ सेवा प्रदान गर्नमा एनजीओ/एसएचजी, एमएफआई अनि अन्य सिविल सोसाइटी संगठनहरूको सेवाहरूको उपयोग मध्यवर्ग संस्थाहरूको रूपमा गरेर ब्याङ्कहरूलाई सक्षम बनाउन सकोस।

- २०११को जनगणना अनुसार अनुमान छ कि देशमा २४.७ करोड परिवारहरू मध्ये १४.४८ करोड (५८.७%) परिवारहरूको सम्बन्ध ब्याङ्क सेवाहरूसंग रहेको छ। १६.७८ करोड ग्रामीण परिवारवर्ग मध्ये ९.१४ करोड (५४.४६%) लाई बैकिङ सुविधा प्राप्त भइरहेको थियो। ७.८९ करोड शहरवासी परिवारवर्ग मध्ये ५.३४ करोड (६७.६८%) परिवार बैकिङ सेवा प्राप्त गरिरहेका थिए।
- वर्ष २०११ मा ब्याङ्कहरूले व्यवसाय प्रतिनिधि वर्गसंग 'स्वाभिमान' अभियान अन्तर्गत बैकिङ सुविधाको साथ २००० भन्दा अधिक जनसङ्ख्या भएको (२००१को जनगणना अनुसार) ७४,३५१ गाउँहरूलाई समावेश गरिएको थियो जस्तो कि पछिबाट भनिएको थियो। यद्यपी, कार्यक्रमको क्षमता अनि यसको प्रभाव सिमित रहेको थियो।
- देशको वर्तमान बैकिङ नेटवर्कमा (३१.०३.२०१४ को स्थिति अनुसार) १,१५,०८२ ब्याङ्क शाखा नेटवर्क अनि १,६०,०५५ एटीएम नेटवर्क सामिल रहेको छ। यसमध्ये ४३,९६२ शाखाहरू (३८.२%) अनि २३,३३४ एटीएम (१४.५८%) ग्रामीण क्षेत्रहरूमा छन्। यसको अतिरिक्त सार्वजनिक क्षेत्रका ब्याङ्कहरू अनि क्षेत्रिय ग्रामीण ब्याङ्कको १.४ लाख व्यवसाय प्रतिनिधी (ब्याङ्क मित्र) ग्रामीण क्षेत्रहरूमा छन्। ब्याङ्कका प्रतिनिधी बुनियादी बैकिङ सेवाहरू अर्थात मूल ब्याङ्क खाता खोल्नु, पैसा जमा, पैसा हस्तान्तरण, जमा राशी सम्बन्धि सोधपूछ, मिनि स्टेटमेन्ट आदि उपलब्ध गराउँछन्। तर, वास्तविक जमिनी स्तरको अनुभवले बताउँछ कि यस प्रकारका प्रतिनिधीवर्ग मध्ये धेरैले वास्तवमा काम नै गर्दैनन्।

- क्षेत्रिय ग्रामीण ब्याङ्कहरू सहित सार्वजनिक क्षेत्रका ब्याङ्क (पीएसबी) ले ३१.०५.२०१४को स्थिति अनुसार यो अनुमान गरिएको छ कि १३.१४ करोड ग्रामीण परिवारहरू मध्ये जसलाई कवरेजको निम्ति आवण्टित गरिएको थियो, लगभग ७.२२ करोड परिवारहरूलाई सामेल गरिएको छ (५.९४) सामेल छैन। यसले अनुमानित ६ करोड ग्रामीण परिवारवर्ग अनि १.५ करोड शहरी परिवारवर्गलाई 'सामेल' गर्न आवश्यक रहेको छ।

२. वर्तमानमा गरिरहेको कार्य

- देशमा प्रत्येक परिवारलाई ब्याङ्क खाता उपलब्ध गराउन अनि बुनियादी बैकिङ सुविधा प्रदान गर्न अर्थात (१) रूपे डेबिड कार्ड अनि मोबाइल बैकिङ सुविधाको साथ ब्याङ्क खाता खोल्नु, (२) पैसा स्थान्तरण एवं जमा, (३) स्थान्तरण (हस्तान्तरण), (४) रहलबारे सोधखोज एवं (५) मिनि स्टेटमेन्ट उपलब्ध गराउन। आर्थिक साक्षरताको साथै अन्य सेवाहरू समयबद्ध रूपमा उपलब्ध गराउनको निम्ति नागरिकवर्गको साथ-साथ प्रदर्शित गर्नुपर्छ जसले उनीहरू उपलब्ध आर्थिक सेवाहरूको धेरै उपयोग गर्न सकोस। यस्तो बैकिङ सुविधा प्रदान गर्नको निम्ति प्रत्येक गाउँको ५ कि.मीको दुरीमा बैकिङ आउटलेट्स उपलब्ध गराउनु रहेको छ। यूआईडीएआई डाटाबेसबाट बायोमेट्रिक प्रमाणीकरण आधारित पैसा स्थान्तरणको निम्ति ईएपीएस अनि खाता खोल्नको निम्ति ई-केवाईसी सक्षम हुनको निम्ति आवश्यक पूर्वधार विकास पनि उपलब्ध गर्नु अनिवार्य छ।

- सार्वजनिक क्षेत्रका ब्याङ्कहरू अनि क्षेत्रिय ग्रामीण ब्याङ्कहरूको संख्याको साथ-साथ राष्ट्रको तात्पर्य यो छ कि लगभग ५.९२ करोड ग्रामीण परिवारहरूलाई अहिलेनै सामेल गराउनु हो। केही कारणहरूमा फिल्ड लेवल डाटा मेल खाँदैन, यो अनुमान गरिएको छ कि लगभग ६ करोड सामेल नगरिएका परिवारहरू छन् जसलाई ग्रामीण क्षेत्रमा सामेल गर्नु आवश्यक छन्।

- यदि प्रति परिवार न्यूनतम एउटा खाता मानि लिए यसको अर्थ गाउँमा ६ करोड खाता खोल्नु हो।

- यसको अतिरिक्त, शहरी क्षेत्रमा सामेल नगरिएका परिवारवर्गको खाता खोल्नु पनि अपेक्षित हुनेछ। वर्ष

२०११को जनगणना अनुसार यस्ता परिवारवर्गको अनुमानित संख्या २.५५ करोड छ। यद्यपी ब्याङ्क खाता नखोल्ने यस्ता परिवारवर्गको निश्चित संख्या भने उपलब्ध छैन तर, शहरी क्षेत्रमा लगभग १.५ करोड खाता खोल्नुको तात्पर्य अनुमानित १.५ करोड परिवारसंग छ।

३. वर्तमान योजना

- छ स्तम्भमा आधारित विस्तृत आर्थिक समावेशीकरणको निम्न अनुसार प्राप्त गर्न सक्ने प्रस्ताव छ;

चरण-१ (१५ अगस्त, २०१४-१४ अगस्त २०१५)

- बैकिङ सुविधाहरूको सर्वव्यापी क्षमता।
- वचत अनि जमा गर्नेको निम्ति बुनियादी बैकिङ खाता अनि एक लाख रूपीयाँको आकस्मिक दुर्घटना बीमाको साथमा रूपे डेबिड कार्ड अनि रूपे कार्ड उपलब्ध गर्नु।
- आर्थिक साक्षरता कार्यक्रम।

चरण-२ (१५ अगस्त, २०१५-१५ अगस्त २०१८)

- वचत / क्रेडिट हिस्ट्रीको सन्तोसजनक उत्पादनको छ महिनाको पछि रू ५०००/- सम्मको ओवरड्राफ्ट सुविधा।
- ओवरड्राफ्ट खातामा गलति कम गर्नको निम्ति क्रेडिट ग्यारेन्टी नियमको सृजना
- सुक्ष्म बीमा।
- असंगठित क्षेत्रको निम्ति अवनिर्भर जस्तो पेन्सन योजनाहरू।
- यस्तो अतिरिक्त, यस चरणमा पहाडी क्षेत्र, जनजाति अनि दुर्गम क्षेत्रका परिवारवर्गलाई सामेल गर्नेछ। यसको अतिरिक्त यस चरणमा रहल युवावर्ग अनि विद्यार्थीवर्गलाई सामेल गर्नको निम्ति ध्यान केन्द्रित गर्नेछ।
- उत्तरपूर्वीय पहाडी राज्यको अतिरिक्त देशको सबै ग्रामीण अनि अर्द्ध शहरी क्षेत्रलाई सामेल गर्दै औसत ३-४ गाउँका १०००-१५००व परिवारवर्गलाई उप सेवा क्षेत्रमा चिन्हित गर्ने प्रस्ताव छ।

- यो पनि प्रस्तावित छ कि प्रत्येक केन्द्रको सम्भाव्यतालाई ध्यानमा राखेर लगभग ७४,००० गाउँ, जसको जनसंख्या २००० भन्दा अधिक छ, स्वाभिमान अभियानको अन्तर्गत व्यावसाय प्रतिनिधी (वीसी) को अघि ३-४ वर्षमा १+१/१+२ स्टाफ संख्याको साथ स्थायी शाखाहरूमा परिवर्तन गर्ने बिचार गर्नेछ।
- प्रत्येक ब्याङ्कलाई सेवा क्षेत्रको अनुसार देशभरीमा ६ लाख गाउँको चिन्हित गरिएको छ जसमा कम से कम १००-१५०० परिवारवर्गलाई एउटा निर्धारित बैंकिङ आउटलेट निश्चित गरिनेछ। जसलाई उप सेवा क्षेत्र भनिनेछ। यो प्रस्तावित छ कि बैंकिङ आउटलेट अर्थात शाखा बैंकिङ अनि शाखा रहित बैंकिङलाई मिलाएर उप सेवा क्षेत्र (एसएसए)को संरक्षित गरिनेछ। शाखा बैंकिङ अर्थात पारम्परिक स्थायी शाखाहरू। शाखारहित बैंकिङमा फिक्स्ड प्वाइन्ट व्यावसाय प्रतिनिधी एजेन्ट हो जसले बुनियादी बैंकिङ सेवा प्रदान गर्नको निम्ति ब्याङ्क प्रतिनिधीको रूपमा काम गर्दछ।
- यस योजनाको कार्यन्वय नीति वर्तमान बैंकिङ आधारभूत सेवाहरूको उपयोग गर्नु अनि साथ साथै सबै परिवारहरूलाई सामेल गर्नको निम्ति यसको विस्तार गर्नु हो। जब रहेको बैंकिङ नेटवर्क ग्रामीण अनि शहरी दुवै क्षेत्रमा सामेल नगरिएको परिवारवर्गको खाता खोल्नुमा पूर्णरूपले समक्ष हुनेछ, बैंकिङ क्षेत्र, प्रथम चरणमा ५०,००० अतिरिक्त व्यावसाय प्रतिनिधिबर्ग, ७,००० भन्दा अधिक शाखाहरू अनि २०,००० भन्दा अधिक नयाँ एटीएमको स्थापित गर्नको निम्ति स्वयंलाई विस्तार गर्नेछ।
- विस्तृत योजनाको निम्ति अतिरिक्त शिक्षा लिनु आवश्यक छ जहाँ धेरै संख्यामा खोलिएको खाता निष्क्रिय भयो, जसको परिणामस्वरूप ब्याङ्कको खर्च भयो अनि लाभार्थीलाई केही फाइदा भएन।
- अतः यस योजनामा लाभार्थीहरूको यस प्रकारका खातालाई सबै सरकारी लाभ (केन्द्र / राज्य / स्थानीय निकायबाट प्राप्त हुने) लाई जोड्ने प्रस्ताव छ अनि यो एलपीजीमा डीबीटीको पुनः

- सुरु गर्नेलाई सामेल गर्दै केन्द्र सरकारको प्रत्यक्ष लाभ हस्तान्तरण योजनालाई अघि बडाउनेछ। प्रत्यक्ष लाभ हस्तान्तरण योजनामा ग्रामीण विकास मन्त्रालय, भारत सरकारद्वारा प्रायोजित मनरेगालाई पनि सामेल गर्ने सम्भावना रहेको छ।
- अतः यस योजनामा सबै सरकारी लाभहरू (केन्द्र/राज्य/स्थानीय निकायबाट प्राप्त हुने)लाई लाभार्थीहरूको खातामा प्रणालीबद्ध गर्ने तथा एलपीजी योजनामा प्रत्यक्ष लाभ हस्तान्तरण पुनः सुरु गर्नुको साथै केन्द्र सरकारको प्रत्यक्ष लाभ हस्तान्तरण (डीबीटी) योजनालाई अघि बडाउने प्रस्ताव लिइएको छ। ग्रामीण विकास मन्त्रालय, भारत सरकारद्वारा प्रायोजित महात्मा गान्धी राष्ट्रिय ग्रामीण रोजगार ग्यारन्टी योजनालाई पनि प्रत्यक्ष लाभ हस्तान्तरण योजनामा सामेल गर्ने सम्भावना रहेको छ।
- कठिन लक्ष्यलाई ध्यानमा राखेर प्रथम चरणमा १५ अगस्त २०१४ देखि प्रारम्भ भइरहेको योजनालाई प्रथम वर्ष तीन स्तम्भहरूमा जोड दिइनेछ।
- दूरसञ्चार सम्पर्क अभियानलाई ध्यानमा राखेर ५०,००० अतिरिक्त व्यावसाय प्रतिनिधी नियुक्ति गर्ने लक्ष्य अतयन्त चुनौतीपूर्ण छन्।
- यस योजनाको लक्ष्य प्राप्ति गर्ने उद्देश्यले १५ अगस्त २०१४ देखि १४ अगस्त २०१५ सम्मको लागि ब्याङ्कहरूको निम्ति चरण-वार तथा राज्य-वार लक्ष्य निर्धारित गरिएको छ।
- माग'प्रति ध्यान केन्द्रित प्रभावलाई प्राप्त गर्नको निम्ति उद्देश्यको यो आवश्यकता हुनेछ कि, मूल बैंकिङ सुविधा उपलब्ध गराउनको निम्ति व्यावसाय प्रतिनिधी मोडल तयार गर्नु तथा यस सम्बन्धमा जागरूकता सृजना गर्नु आवश्यक हुनेछ, बैंकिङ उत्पाद व्यावसाय प्रतिनिधी केन्द्रमा तथा रूपे कार्डको माध्यमबाट उपलब्ध हुनेछ। यस योजनाको निम्ति ब्याङ्कहरूको सल्लाह अनुरूप एउटा मिडिया योजना तयार गरिनेछ।
- योजनालाई कार्यन्वय गर्नको निम्ति विभागको सहायता हेतु परियोजना प्रबन्ध सल्लाहकार / समुहहरूलाई काममा लगाउनेछ।
- यो प्रस्ताव छ कि यस कार्यक्रमलाई राष्ट्रिय स्तर दिल्लीमा, प्रत्येक राज्यको राजधानीमा तथा सबै जिल्ला मुख्यालयमा एक साथ सुरु गर्ने।
- प्रतिको सम्बन्धमा रिपोर्ट गर्ने / यसको देखरेखको निम्ति एउटा वेब पोर्टल निर्माण गरिनेछ।

- विभिन्न भागीदारीहरू जस्तै केन्द्र सरकारको अन्य विभागहरू, राज्य सरकारहरू, भारतीय रिजर्व ब्याङ्क, नाबार्ड, एनपीसीआई, यूआईडीएआई तथा अन्यहरूको भूमिका उल्लेख गरिएको छ।
- ग्रामीण क्षेत्रमा ग्राम डाक सेवकलाई ब्याङ्कहरूको व्यावसाय प्रतिनिधीको रूपमा प्रस्तावित गरिएको छ।
- दूरसञ्चार विभागलाई यो सुनिश्चित गर्नको निम्ति अनुरोध गरिएको छ कि कमजोर सम्पर्क तथा सम्पर्क विहिनको समस्याहरू समाधान गर्नुपर्छ। उनीहरूलाई यो सूचित गरिएको छ देशको ५.९३ लाख जनसंख्या भएको गाउँ (२०११को जनगणना) मध्ये लगभग ५०,००० गाउँमा दूरसञ्चार सेवा उपलब्ध छैन।
- अहिलेको समयमा ब्याङ्कद्वारा सीबीएस लाई अपनाएको कारण प्राविधिक क्षेत्रमा पर्याप्त विकास भएको छ जस्तै इलेक्ट्रोनिक भुक्तान, एनईएफटी, आरटटीएजीएस, मोबाइल बैंकिङ, इन्टरनेट बैंकिङ, आईएमपीएस आदि। आधारको आगमन पछि आधार समर्थित उत्पाद जस्तै खाता खोल्नुको निम्ति ई-केवाईसी, आधार समर्थित भुक्तान प्रणामी (एवीपीएस), सुक्ष्म एटीएम, यूआईडीएआई आकडा आधारदेखि ग्राहकहरूको बायेमेट्रिक प्रमाणीकरण आधारमा आधार आधारित केन्द्रिय ऋण। यसको साथै एनपीसीआई ले नयाँ उत्पाद जस्तै यूएसएसडी आधारित मोबाइल बैंकिङ, आईएमपीएस सुरु गरेको छ जसमा आर्थिक समावेशीकरणको पुरा परिदृश्य परिवर्तन गर्ने क्षमता छ। अहिलेसम्म उपेक्षितवर्गलाई समयबद्ध रूपमा कवर गर्नुको सुनिश्चित गर्नको निम्ति यस उत्पादनहरूको उपयोग धेरै मात्रामा गर्नलाई जोड दिइएको छ।
- मौजूदा योजनामा पूर्वको अनुभवको आधारमा देशका सम्पूर्ण नागरिकवर्गको आर्थिक रूपमा सुरक्षित गर्नको निम्ति उनीहरूलाई केही आर्थिक उत्पाद उपलब्ध गर्न हेतु एउटा समग्र पद्धतिको प्रस्ताव गरिएको हो। पद्धतिमा बदलावको दर्शनको निम्ति एउटा उदाहरण निम्न अनुसार छ –

पूर्वको अभियानबाट सिकेको तथा पद्धतिमा परिवर्तन

क्र.स	पूर्व पद्धति (स्वाभिमान)	नयाँ पद्धति (पीएमजेडीवाई)
१	२००० भन्दा अधिक जनसंख्या भएको गाउँलाई कवर गर्नु, यसकारण सिमित भौगोलिक विस्तार	परिवार प्रति ध्यान; उप सेवा क्षेत्र देशको विस्तारलाई सुनिश्चित गर्नेछ
२	केवल ग्रामीण क्षेत्र	ग्रामीण अनि सहरी दुवै क्षेत्र
३	ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी)ले निर्धारित समयमा जाने कार्य गरेको थिएन।	प्रत्येक एसएसएमा निर्धारित स्थान ब्याङ्कमित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी)हरू १०००-१५०० परिवार (औसत ३ देखि ४ गाउँ) आउने गर्छ। एसएसए मा अन्य गाउँको निरीक्षण गर्नको निम्ति दिन निर्धारित गरिनेछ।
४	अफ लाइन खाता खोल्नु- वेडरको साथ प्रविधिक लग-इन	ब्याङ्कको सीबीएसमा केवल अनलाइन खाता
५	खाता खोल्नको निम्ति ध्यान दिनु अनि धेरै संख्यामा खाता निस्क्रिय हुनु	खता खोले पछि डीबीटी, ऋण, बीमा अनि पेन्सनको साथ एकमुष्ट गर्नु
६	खाताको अन्तर सञ्चालन थिएन	रूपे डेबिट कार्डको माध्यमले अन्तर सञ्चालन
७	मोबाइल बैंकिङको प्रयोग नहुनु	मोबाइल वालेट अनि युएसएसडीमा आधारित मोबाइल बैंकिङको प्रयोग गर्नु
८	बोझपूर्ण के वाईसीको औपचारित्का	यसको स्थानमा सरल केवाईसी/ ई-केवाईसी लगाउनु
९	ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी)को पारिश्रमिक हेतु कुनै दिशा-निर्देश थिएन। ब्याङ्क धेरै सामूहिक बिमाको प्रयोग गर्दछ जुन उसको निम्ति कम खर्चको हुने गर्छ।	ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी)लाई न्यूनतम पारिश्रमिक रू ५०००/- (निर्धारित+ परिवर्तनीय) निर्धारित गरिएको छ
१०	भरखरै आरबीआईद्वारा गरिएको सर्वेक्षणमा यो प्राप्त भएको छ कि ४७% ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी) को कुनै पत्तो छैन	ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी)को व्यवहार अनि स्थिरताको परिचय संकटपूर्ण घटनको रूपमा गरिएको छ
११	हेरचाह ब्याङ्कलाई छोडीदिएको छ	केन्द्र, राज्य अनि जिल्ला स्तरमा ढाँचागत देखरेख क्षमताको साथ मिशनको रूपमा आर्थिक समावेशीकरण अभियान
१२	आर्थिक साक्षरता प्रति ध्यान केन्द्रित गरिएको थिएन	ब्याङ्कहरूको ग्रामीण शाखाहरूमा समर्पित आर्थिक साक्षरता कक्ष
१३	राज्य/जिल्लाद्वारा कुनै सक्रिय भागीदारी गरिएको थिएन	राज्य स्तर एवं जिल्ला स्तरमा निरीक्षण समिति गठन गर्नु छ
१४	कार्यक्रम एवं ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी) को कुनै ब्रांड दुर्दशिता छैन	कार्यक्रम अनि व्यवसाय प्रतिनिधीको निम्ति ब्रांड दृष्यता (विजिबिलिटी) प्रस्तावित छ
१५	ऋण सुविधाहरू उपलब्ध गर्नलाई बढावा गरिएन	६ महिनाको सन्तोषजनक परिचालन/ऋण इतिवृत्तको पछि ओवरड्राफ्टको सीमा
१६	कुनै गुनासो निवारण तन्त्र उपलब्ध छैन	सम्बन्धित राज्यमा राज्य स्तरिय ब्याङ्कर समिति (एसएलबीसी)को स्तरामा गुनासोको समाधान

प्रस्तावना

प्रधानमन्त्री जन-धन योजना (पीएमजेडीवाई)को उद्देश्य वञ्चितवर्ग जस्तै कमजोर वर्ग अनि कम आयवर्गको विभिन्न आर्थिक सेवाहरू जस्तै मूल बचत ब्याङ्क खाताको उपलब्धता, विप्रेषण सुविधा, बीमा तथा पेन्सन उपलब्ध गर्नु सुनिश्चित गर्नु हो। सामान्य लागतमा व्यापक प्रसार केवल प्राविधिकको प्रभावी उपयोगले नै सम्भाव छ।

माननीय प्रधानमन्त्री, श्री नरेन्द्र मोदीले १५ अगस्त २०१४मा 'प्रधानमन्त्री जन-धन योजना' (पीएमजेडीवाई)को घोषणा गरेका थिए जुन आर्थिक समावेशीकरणको सम्बन्धमा एक राष्ट्रिय मिशन हो। यो ठूलो अनि महत्वपूर्ण कार्य हो तथा यो राष्ट्रिय प्राथमिकता पनि हो।

पीएमजेडीवाईको उद्देश्य वञ्चितवर्ग जस्तै कमजोरवर्ग अनि कम आयवर्गलाई विभिन्न आर्थिक सहायता जस्तै मूल बचत खाताको उपलब्धता, आवश्यकता आधारित ऋणको उपलब्ध, विप्रेषण सुविधा, बीमा तथा पेन्सन उपलब्ध सुनिश्चित गर्नु हो। सामान्य लागतमा व्यापक प्रसार केवल प्राविधिकको प्रभावी उपयोगले नै सम्भाव छ।

आर्थिक समावेशीकरण सम्बन्धी यस राष्ट्रिय मिशनको महत्वकांक्षी उद्देश्य बैंकिङ सुविधाहरू तथा प्रत्येक परिवारको निम्ति एउटा बचत खाताको साथ देशमा सम्पूर्ण परिवारलाई सामेल गर्नु हो। माननीय प्रधानमन्त्रीद्वारा यो जोड दिइएको छ कि वञ्चित बनेका मानिसहरूलाई आर्थिक प्रणालीको मूलधारामा जोड्नु महत्वपूर्ण हो।

प्रधानमन्त्री जन-धन योजना पूरा देशमा एकसाथ २८ अगस्त २०१४ देखि आरम्भ हुनेछ। यसको साथै उदघाटन दिल्लीमा औपचारिक रूपले तथा राज्य स्तरमा सोहीअनुरूप समारोहमा तथा जिल्ला अनि उपजिल्ला स्तरमा पनि गरिनेछ। शाखा स्तरमा पनि शिविर आयोजित गर्नु छ। प्रधानमन्त्री जन-धन योजना "सबैको साथ सबैको विकास" दर्शनको मूल हो।

ब्याङ्क खाता छ भने प्रत्येक परिवारलाई बैंकिङ तथा ऋण सुविधा प्राप्त हुनेछ। यसले उनीहरू साहूको जञ्जालबाट बाहिर आउन तथा आकस्मिक आवश्यकताहरूको कारण उत्पन्न आर्थिक समस्याहरूको व्यवस्थापन गर्नुमा सक्षम हुनेछ अनि सबैभन्दा महत्वपूर्ण उनीहरूलाई धेरै प्रकारका आर्थिक उत्पादनहरूको लाभ पनि प्राप्त हुनेछ। प्रथम चरणमा प्रत्येक खाताधारकलाई रु १,००,०००/- लाख

दुर्घटना कवरको साथ रूपे डेबिड कार्ड प्राप्त हुनेछ। यसको साथै उनीहरूलाई बीमा अनि पेन्सन उत्पादनले पनि कवर गरिनेछ। ७.५ करोड परिवारहरूको नामाङ्कन गर्ने तथा उनीहरूका खाता खोल्ने आवश्यकता रहेको छ।

सरकारद्वारा गरिएको पूर्वको प्रयासहरू मध्ये डा सी. रंगराजनको अध्यक्षतामा आर्थिक समावेशीकरण सम्बन्धि समितिको गठन सामेल गरिएको छ। समितिले वर्ष २००८को आरम्भमा आफ्नो रिपोर्टको अन्तिम रूप दिएको थियो। रिपोर्टको प्रस्तावनाले यो स्पष्ट हुनेछ कि समितिले आर्थिक समावेशीकरणलाई सामाजिक बदलावको सामाधान मानेको थियो। "समावेशीकरण बिकासको निम्ति गरिब तथा अशिक्षित समूहलाई आर्थिक सेवाहरू उपलब्ध गर्नु पूर्वनिर्धारित हो। वास्तवमा आर्थिक सेवाहरू उपलब्ध अशिक्षित समूहलाई सशक्त बनाउनु हो। आर्थिक समावेशीकरण वञ्चित तथा कम्ति आयश्रोत भएका ठूलो समूहलाई सामान्य लागतमा आर्थिक सेवाहरू उपलब्ध गराउनु हो। विभिन्न आर्थिक सेवाहरूमा ऋण, बचत, बीमा भुक्तान अनि आर्थिक सहयोगहरू सामेल छ। आर्थिक समावेशीकरणको उद्देश्य कम्ति आयश्रोत भएका मानिसहरूलाई आफ्नो अन्तर्गत सामेल गर्नुको निम्ति संगठित आर्थित प्रणालीको क्रियकालपहरूको विस्तार गर्नु हो। क्रमबद्ध ऋणको माध्यमले यो प्रयास आवश्यक गरिएको छ कि गरिबहरूलाई एउटा स्तरबाट उठाएर दोस्रो स्तरमा पुर्याउनु जसले उनीहरू गरिबीबाट बाहिर आउन सकोस।

यो एउटा ज्ञात भएको तथ्य हो कि भारतमा जनसंख्याको एक भागलाई धेरै प्रकारका बैंकिङ सेवाहरू उपलब्ध छन् जसको परिधिभिन्न नियमित बैंकिङ सेवाहरू तथा पोर्टफोलियो परामर्श आउने गर्छ, तर शोषित अनि निम्न आयवर्गका अन्य भाग भने मूलभूत आर्थिक सेवाहरूबाट पनि पूर्णरूपले वञ्चित छन्। समाजको ठूलो भाग आर्थिक सेवाहरूबाट वञ्चित बन्नु कुनै देशको मोठ आर्थिक बिकासलाई प्रभावित पार्नु

हो। यसकारणले आर्थिक समावेशीकरण एउटा एउटा वैश्विक चिन्ताको विषय हो। स्वीडेन तथा फ्रान्समा ब्याङ्क खाता खोल्नको निम्ति आउने प्रत्येक व्यक्तिको निम्ति खाता खोल्नु कानुनी बाध्यता हो। क्यानाडामा कानूनको अनुसार सबै क्यानाडा बासिन्दाहरूको रोजगार / ऋण इतिहासको ध्यान नदिएर कुनै न्यूनतम रहल खाता उपलब्ध गराउनु अपेक्षित रहेको छ। संयुक्त राज्य अमेरिकामा कम्प्युनिटी रिइन्वेस्टमेन्ट एक्ट (१९७७) को उदेश्य सुरक्षित तथा ठोस परिचालनको साथ कम अथवा सामान्य-आय क्षेत्रकाहरू (नेबरहुड्स) सहित जहाँ उनीहरू परिचालनरत छन त्यस समुदायहरूमा ऋण आवश्यकताहरूलाई पुरा गर्नको निम्ति डिपजिटर संस्थाहरूको वृद्धि दिनु छ।

भारतमा बैंकिङ उद्योगको व्यापक विस्तार भएको छ तर ग्रामीण क्षेत्रहरूमा उचित शाखा वृद्धिको माग तथा क्षेत्रको आर्थिक सेवा अनि आवाश्यकताहरू रफ्तारको अनुरूप भएको छैन। ब्याङ्क राष्ट्रियकरणको दशक पछि पनि जसको औचित्यवर्ग देखि जन बैंकिङ तर्फ गर्नु थियो, तर हामी अहिले पनि यो पाउँछौं कि ग्रामीण क्षेत्र तथा शहरी क्षेत्रमा सुदखोर साहूहरू गरिबलाई शोषण गरिरहेको छ। वर्ष १९९१को आर्थिक सुधारहरूको पछि देशका गरिबहरूको बिकास प्रक्रियामा सामेल नगर्नु निन्दनिय हो। गरिबहरूको आर्थिक समावेशीकरण उनीहरूलाई बिकासको मुख्य धारामा ल्याउन सहयोग गर्दछ साथै आर्थिक संस्थाहरूको समावेशीकरण बिकासमा भागीदारी बन्नको निम्ति एउटा अवसर प्रदान गर्दछ।

भारत तथा विदेशहरूको अनुभवले यो दर्शाउँछ कि गरिबहरूसम्म आर्थिक सेवाहरू पुर्याउनमा पारम्परिक ब्याङ्कहरूले संघर्ष गर्नु पर्यो। यस तथ्यलाई सम्झेर धेरै देशहरू जस्तै – ब्राजिल, इण्डोनेसिया, मलेशिया, मेक्सिको इत्यादिले गैर-ब्याङ्कलाई भुक्तान, जमाधनराशी तथा पैसा जमा/निकाल्ने सेवाहरू प्रदान गर्ने अनुमति दिइएको छ। यसको साथै भारतमा एउटा समावेशीकरण प्रतिस्पर्धात्मक परिदृश्यलाई सक्षम बनाउन भारतको निम्ति मुख्य प्राथमिकता हुन आवश्यक छ।

डिजिटल आर्थिक समावेशीकरणको नजिक परिवर्तनशिल बदलावको निम्ति अनुकूल प्रारम्भिक अवस्था उपलब्ध गराउनको निम्ति भारतको साथ धेरै कार्यनीति सम्पत्तिहरू छन् –

- ई-कुबेर (आरबीआईको कोर बैंकिङ समाधान) संग सम्बद्ध एउटा सशक्त बैंकिङ नेटवर्क (१,१५,००० शाखाहरू) जसको अब ब्याङ्क नभइ ग्रामीण क्षेत्रहरूमा विस्तार हुँदैछ।
- भारतीय डाक (१,५५,००० आउटलेट), डाकघर तथा एटीएम टर्मिनलको एउटा महत्वपूर्ण आउटरीच हो जसले देशभरीमा एउट दमदार पैसा जमा/ पैसा फिर्तालाई सजिलो बनाउन सकेछ।
- ८८६ मिलियन मोबाइल कनेक्सनहरू तथा ७२% मोबाइलको साथ देशव्यापी टेलीकम नेटवर्क।
- सूचना प्राविधिक विभागद्वारा बडोत्तरी साझा सेवा केन्द्रको रूपमा सेवा दाताहरूमा आधरित सुदृढ कम्प्युटर नेटवर्क।
- एउटा शक्तिशाली राष्ट्रिय पूर्वधार विकास भुक्तान जसमा मोबाइल फोनद्वारा पैसा हस्तान्तरणको निम्ति मोबाइल भुक्तान प्रणाली/तत्काल भुक्तान प्रणाली (आईएमपीएस) सामेल छ।
- विश्वस्तरीय राष्ट्रिय परिचय प्रणाली जसमा सबैभन्दा अधिक (६५० मिलियन) व्यक्ति कवर भइसकेको छ तथा जुन प्रति महिना ३० मिलियनको दरले वृद्धि भइरहेको छ।

आर्थिक समावेशन पृष्ठभूमि

२. आर्थिक समावेशन-पृष्ठभूमि:

भारतमा समाजको आर्थिक रूपले वञ्चितवर्गको औपचारिक आर्थिक प्रणालीमा सामेल गर्ने प्रयास कुनै नयाँ होइन। यो अवधारणा पहिला वर्ष २००५मा भारतीय रिजर्व ब्याङ्कद्वारा प्रस्तावित गरिएको थियो तथा ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी) नामक बैंकिङ कार्यकर्ताको माध्यमले शाखा नभएको बैंकिङ वर्ष २००६ मा आरम्भ गरिएको थियो। वर्ष २०११ मा भारत सरकारले २००० भन्दा अधिक जनसंख्या भएको गाउँलाई कवर गर्नुको निम्ति “स्वाभिमान” अभियानको आरम्भ गरेर यस कार्यक्रम अन्तर्गत कवर गरिएको गाउँहरूको राज्यलाई जानकारी अनुबन्धन – १ मा देख्न सकिनेछ।

अभियानबाट प्राप्त ज्ञानले यो जानकारी भएको छ कि

- प्रयासहरू अग्रसर हुन आवश्यकता छ त्यसर्थ पीएमजेडीवाईको विभिन्न पक्षहरू जस्तो कि सुक्ष्म ऋण, बीमा अनि पेन्सनको सुविधा प्राप्तिको कवर गर्न सकोस।
- अभियानमा २००० भन्दा अधिक जनसंख्या भएको गाउँहरूमा बैंकिङ आउटलेट उपलब्ध गरेर केवल आपूर्तिमा ध्यान केन्द्रित गरेको थियो तर सारा भौगोलिक क्षेत्र कवर गरिएको थिएन।
- यसको लक्ष्य गाउँको कवर गर्नु थियो तर परिवारहरूको होइन।
- ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी) हरूको पारिश्रमिक अत्यन्तै कम थियो।
- सञ्चल बीसीमा साधरण मानिसहरूको विश्वासनियता धेरै थिएन। धेरजसो बीसी आफलाइन कार्य गर्थ्यो जसको कारण ग्राहक कुनै खास बीसीको साथ सिमित हुने गर्थ्यो जसले गर्दा प्रयोगकर्तामा दबाव हुन्थ्यो।
- कुनै प्राविधिक मुद्दाले अभियानको बिस्तार/बिकासमा बाधा आयो।
- यस अभियान अन्तर्गत खोलेको यस्तो खातामा लेन-देनको संख्या अत्यन्तै सिमित अथवा कुनै लेन-देन भएको थिएन।
- ऋण परामर्श तथा आर्थिक साक्षरताको कार्य

अभियानको साथ-साथ चलन सकेन। जसको परिणामस्वरूप इच्छा लाभ दृष्टिगोचर भएन। यसकारण पूर्वको ज्ञान लिएर वर्तमान प्रस्तावमा समग्र आर्थिक समावेशीकरण ल्याउन एउटा एकमुष्ट दृष्टिकोण छ।

पछिको अभियानबाट प्राप्त जानकारीहरू तथा मिशन मोडमा व्यापक एफआई योजना अन्तर्गत प्रस्तावित दृष्टिकोण कार्यकारी सारको साथमा संलग्न छन्।

वर्तमानमा देशको मोठ ५.९२ लाख गाउँ मध्ये केवल ०.४३ लाख गाउँमा ब्याङ्क शाखाहरू उपलब्ध छन्। अन्य क्षेत्रहरूमा बैंकिङ आउटलेटले कवर गर्ने उदेश्यले शाखा तथा शाखाविहिन बैंकिङ माध्यमले समान दृष्टिकोण प्रस्तावित छ। शाखाविहिन बैंकिङले ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी)को रूपमा कार्य प्रारम्भ गरेको छ जुन चाहीं मूलभूत बैंकिङ सेवाहरू प्रदान गर्नको निम्ति अनलाइन फिक्सड प्वाइन्टसबाट ब्याङ्क प्रतिनिधीको रूपमा काम गर्दछ। सस्तो मूल्यको मोबाइल फोन बोक्ने प्रत्येक खाताधारकलाई पनि युएसएसडी आधारित प्राविधिक मोबाइल बैंकिङ सुविधा प्रदान गर्न प्रस्तावित छ। आर्थिक समावेशीकरणलाई व्यापक बनाउनको निम्ति मोबाइल वालेट (बटुए)को पनि प्रभावी रूपमा प्रयोग गरिनेछ।

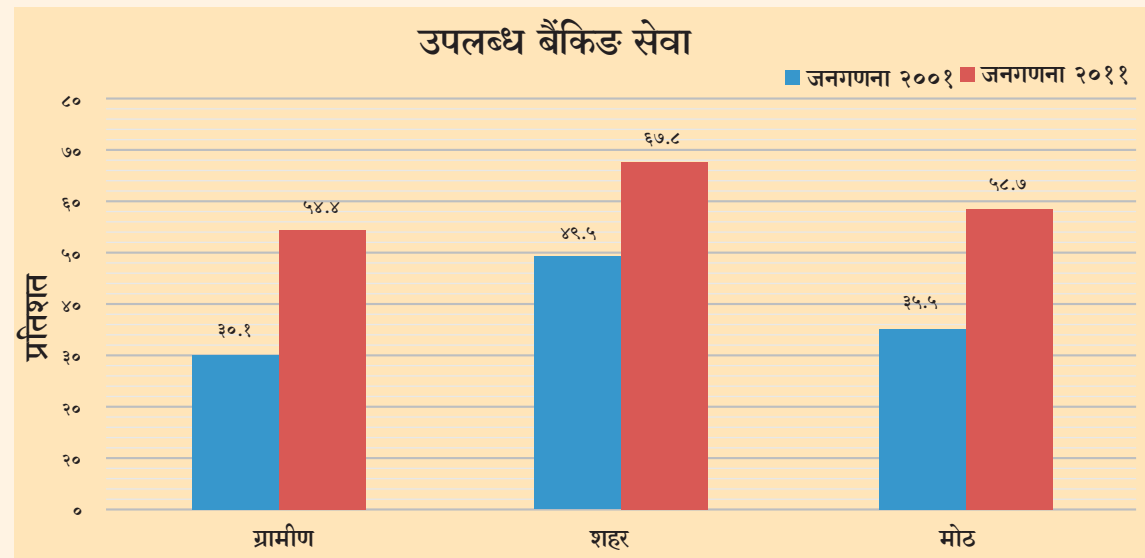
आर्थिक समावेशीकरण वर्तमान स्थिति – भारत

३. आर्थिक समावेशीकरण: वर्तमान स्थिति – भारत

• स्वतन्त्रताको छ दशक पछि पनि आर्थिक समावेशीकरणको निम्ति गरिएको विभिन्न उपायहरू हुँदा हुँदै भारतको सामाजिक – आर्थिक तथा राजनैतिक चर्चामा गरिब तथा पछौटवर्गको चर्चा छ। यद्यपि १९९१ को उदारीकरण युगको पछि अर्थव्यवस्थाले प्रभावशाली विकास दर्शाएको थियो। तर पनि, त्यसको प्रभाव समाजको सम्पूर्ण वर्गसम्म पुर्याउन अहिले पनि बाँकी नै छ अनि यसकारण विश्वको एक तिहाई गरिब भारतमा नै छ।

- २०११को जनगणना अनुसार अनुमान गरिएको छ कि केवल ५८.७% परिवारहरूको बैंकिङ सेवासम्म सम्बन्ध छन।
- देशको वर्तमान बैंकिङ नेटवर्क (३१.०३.२०१४ क स्थिति अनुसार) १,१५,०८२ ब्याङ्क शाखाहरूको नेटवर्क तथा १,६०,०५५ एटीएमको नेटवर्क छ। यसमध्ये ४३,९६२ शाखाहरू (३८.२%) तथा २३,३३४ एटीएम (१४.५८%) ग्रामीण क्षेत्रमा छ।

क. आर्थिक समावेशीकरण – क्षेत्रिय ग्रामीण ब्याङ्कसंगै सबै ब्याङ्कहरूको ५ वर्ष अवधीको समय प्रगतिको सार निम्नानुसार छ :

विवरण	२०१० को समाप्त वर्ष	२०११को समाप्त वर्ष	२०१२ को समाप्त वर्ष	२०१३ को समाप्त वर्ष	२०१४ को समाप्त वर्ष
ग्रामीण क्षेत्रका	३३,३७८	३४,८८१	३७,४७१	४०,८३७	४६,१२६
क) शाखाहरू भएको गाउँ	३४,१७४	८०,८०२	१४१,१३६	२,२१,३४१	३,३७,६७८
ख) बैंकद्वारा कवर गरिएको गाउँ ^२	१४२	५९५	३,१४६	६,२७६	३,३७,६७८
ग) अन्य मोडहरू	६७,६७४	१,१६,२०८	१,८१,७५३	२,६८,४५४	३,८३,८०४
मोट	४४७	३७७१	५,८९१	२७,१४३	६०,७३०
शाखाहरूमा आधारभुतबचत बैंक जम्मा					
क)संख्या करोडमा	६०.१९	७३.१३	८१.२०	१००.८०	१२६.००
ख) पैसा , अरबमा	४४.३३	५७.८९	१०९.८७	१६४.६९	२७३.३०
शाखा/ बैंक मित्रकोमा आधारभुतबचत बैंक जम्मा					
क)संख्या करोडमा	१३.२७	३१.६३	५७.३०	८१.२७	११६.९०
ख) पैसा , अरबमा	१०.६९	१८.२३	१०.५४	१८.२२	३०.००
बीएसबीडीए खातामा ओवरड्राफ्ट सुविधा					
क)संख्या करोडमा	०.१८	०.६१	२.७१	३.९२	५.९०
ख) पैसा , अरबमा	०.१०	०.२६	१.०८	१.५५	१६.००
	२४.३१	२७.११	३०.२४	३३.७९	३९.९०

स्रोत- आरबीआईको वर्ष - २०१३-१४ को रिपोर्ट

स्रोत आरबीआई- ग्रामीण क्षेत्र त्यसलाई चिन्हित गरिएको छ जहाँ १०,००० भन्दा कम जनसंख्या छ यूएसएसडी - एनपीसीआईद्वारा उपलब्ध गरिएको अविश्वनीय सेवा डाटा एकजना बैंक प्रतिनिधिले एकभन्दा अधिक गाउँ कवर गर्नेछ

ख. जस्तो माथी दर्शाएको छ कि यस आँकडाबाट यो थाह लाग्दछ अहिलेको वर्ष खाता खोल्ने, मूल बैंकिङ सेवाहरू प्रदान गर्नुमा अत्याधिक प्रगति भएको थियो। तथापी, अर्थव्यवस्था एवं समाजिक व्यवस्थाको आर्थिक स्थिरता बनाएर राष्ट्रको उदेश्यले यो आवश्यक छ कि सबै वर्गलाई आर्थिक रूपले सामेल गरिएको छ।

ग. विश्व ब्याङ्क फिनडेक्स सर्वे (२०१२) (http://www.wds.worldbank.org/external/default/WDScontent/server/W3P/IB/2012/04/19/0001454389_201201190023611/Rendered/PDF/WPS6029.pdf) को अनुसार गत १२ महिनामा केवल ३५% भारतीय व्यक्तिलाई औपचारिक ब्याङ्क खाता उपलब्ध थियो तथा केवल ८% ले औपचारिक आर्थिक संस्थाहरूबाट ऋण लिएको थियो। अत्यन्त कम संख्यामा खाताको संख्याको कारण यो बुझिन्छ कि आर्थिक समावेशीकरण कार्यसूचीलाई अझ अधिक बढावा दिन पर्छ जसले औपचारिक आर्थिक प्रणालीको मुख्य धारामा जोडिनको निम्ति यस कडीको अन्तिम व्यक्तिलाई पनि सामेल गर्नको निम्ति सुनिश्चित गर्न सक्नुपर्छ।

- आर्थिक समावेशीकरणको सम्बन्धमा नवीनतम महत्वपूर्ण दिशानिर्देश :
- २००६ जनवरीमा ब्याङ्कहरूलाई गैर-लाभकारी ब्याङ्कमित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी) लाई आर्थिक सेवाहरू प्रदान गर्ने एजेन्ट 'अन्तिम अवसरचना' को हैसियतमा काम गर्नको निम्ति सूचीबद्ध गर्ने अनुमति प्रदान गरिएको थियो।
- २००८ अप्रेममा यो निर्धारित गरियो कि व्यवसाय प्रतिनिधीहरूलाई नजिकको ब्याङ्क शाखाबाट १५ किमी भन्दा अधिक टाडोमा लगाउने छैन, जसले पर्याप्त सर्वेक्षण सिनिश्चित हुन सकोस। यो अत्यन्तै प्रतिबन्धनपूर्ण नियम थियो, जसले यस पद्धतिको विस्तार अतयन्तै सिमित भएको थियो।
- २००८ भारतीय रिजर्व बैंकले मोबाइल बैंकिङको निम्ति परिचालन दिशा निर्देश जारी गर्यो तथा विभिन्न लेन-देनको सिमाहरू अनि सुरक्षा मानडण्डलाई सजिलो बनाउनको निम्ति दिसम्बर २००९ मा यसलाई संशोधन गरियो।
- २००९ मानिसहरूलाई लाभको निम्ति व्यवसाय प्रतिनिधीको रूपमा भाग लिने अनुमति दियो अनि यस श्रेणीमा किराया दोकान, गैस केन्द्र, पीसीओ आदिलाई सामेल गरिएको थियो। यसको साथै व्यवसाय प्रतिनिधीहरूलाई नजिकको ब्याङ्क शाखाहरूबाट ३० किमी टाडासम्म कार्य गर्ने अनुमति दिइएको थियो।
- २००९ ब्याङ्कहरूलाई व्यवसाय प्रतिनिधी मोडलको अर्थक्षमता सुनिश्चित गर्नको निम्ति ग्राहकवर्गलाई उचित

सेवा जिम्मा लगाउन तथा व्यवसाय प्रतिनिधीहरूलाई प्रोत्साहन गर्नको निम्ति उनीहरूलाई उचित कमिशन/शुल्क दिने अनुमति दिइएको थियो।

- २०१० जूनमा भारतीय रिजर्व ब्याङ्क अनि भारतीय दूरसञ्चार विनिमायक प्राधिकरण (ट्राई) को बिच मोबाइल बैंकिङ आरम्भ गर्ने सम्बन्धमा प्रारम्भिक सम्झौता भयो। जसद्वारा ट्राई सबै अन्तःसम्पर्कको मामिलाहरूमा बैंकिङ सुविधा जस्तै केवाईसी जाँच, लेन-देन सिमा इत्यादीको सम्बन्धमा कार्य गर्नेछ।
- २०१० सितम्बरमा गैर-बैंकिङ आर्थिक कम्पनीहरूलाई छोडेर कम्पनी अधिनियम (१९५६ अन्तर्गत) सूचीबद्ध सबै कम्पनीहरूलाई व्यवसाय प्रतिनिधीको रूपमा कार्य गर्ने अनुमति दिइएको थियो।
- २०१० यस निर्देशमा यो निर्धारित गरिएको थियो कि राज्य स्तरीय ब्याङ्कर्स समितिहरूलाई निर्णयको आधारमा कतिपय मामिलाहरूबाट टाडो सम्बन्धी छुट दिन सकिनेछ।
- तथापी केवाईसी मानडण्डको अनुपालन सुनिश्चित गर्नको निम्ति कागजपत्र सत्यापनको कार्य ब्याङ्कहरूको अधिकार क्षेत्रभित्र पर्दछ। यसले खाता खोल्ने प्रक्रियाको गतिमा कमी आउनेछ।
- २०११ जनवरीमा ट्राईले आफ्नो उपस्थिति बजार मूल्य निर्धारणको निम्ति आर्थिक सेवाहरूको सम्बन्धमा मोबाइल शुल्क निर्धारित गर्ने घोषणा गर्ने निर्णय लियो जसले यस सेवा सहायता सुनिश्चित हुन सकोस।
- २०१२ भारतीय रिजर्व ब्याङ्कले आधार कार्डलाई ब्याङ्क खाता खोल्नको निम्ति परिचय पत्र तथा ठेगाना दुवैको प्रमाणको रूपमा मान्यता दियो।
- २०१२ भारत सरकारले बैंकिङ आउटलेट खोल्ने तथा प्रत्यक्ष पैसा हस्तान्तरणको निम्ति उपसेवा क्षेत्र पद्धति आरम्भ गर्यो।
- २०१२ सामाजिक लाभलाई केन्द्रियकरण जमाको निम्ति आधार भुक्तान योजना प्रणाली (एपीबीएस) आरम्भ गरेको थियो।
- भारत सरकारद्वारा प्रत्यक्ष लाभ हस्तान्तरणको सम्बन्धमा दिशा निर्देश जारी गरिएको छ।
- २०१३ खाता खोल्ने प्रक्रिया सजिलो बनाउन भारतीय रिजर्व ब्याङ्कले ई-केवाईसीको प्रयोग गर्ने अनुमति प्रदान गरेको छ।
- ट्राईले आर्थिक समावेशीकरणको निम्ति यूएसएसडी आधारित मोबाइल बैंकिङ सेवा सम्बन्धमा दिशा निर्देश जारी गर्यो।
- २०१४ भारतीय रिजर्व ब्याङ्कले व्यवसाय प्रतिनिधी मोडल बृद्धि गर्ने सम्बन्धमा दिशा निर्देश जारी गर्यो।

मिशन
पद्धति उद्देश्य
(६ स्तम्भ)

४. मिशन पद्धति उदेश्य (६ स्तम्भ)

पीएमजेडीवाइलाई मिशन पद्धतिमा कार्यन्वय गर्नु छ। यसमा व्यापक आर्थिक समावेशीकरणको जारि प्रस्तावमा उचित दुरीको अन्तरमा नागरिकवर्गलाई उचित आर्थिक सेवाहरू उपलब्ध गर्ने प्रावधान परिकल्पना गरिएको छ। यसमा निम्नलिखित छ स्तम्भ सामेल छन्:-

क) बैंकिङ सुविधाहरूको सार्वभौम उपलब्धि :- प्रत्येक जिल्लालाई उपसेवा क्षेत्रको रूपमा संगठित गर्नु छ जसले एउटा उप सेवा क्षेत्रद्वारा १०००-१५०० परिवारहरूको आवश्यकताहरूलाई यस प्रकारले पुरा गर्न सकोस कि १४ अगस्त २०१५ सम्म प्रत्येक वासिन्दालाई ५ किमीको अन्तरमा बैंकिङ सेवा उपलब्ध हुन सकोस। जम्मू-कश्मिरको भागहरू, हिमाचल प्रदेश, उत्तरखण्ड पूर्वोत्तर तथा बामपान्थ उग्रवाद प्रभावित जिल्ला, जहाँ दूरसञ्चार सेवा सम्पर्क तथा विविध समस्या छ त्यस क्षेत्रहरूलाई कार्यक्रमको चरण – २मा (१५ अगस्त २०१५ देखि १५ अगस्त २०१८सम्म) कवर गरिनेछ।

ख) सबै परिवारहरूलाई ओवरड्राफ्ट तथा रूपे डेबिट कार्डको सुविधाको साथ मूल बैंकिङ खाता प्रदान गर्नु :-

सर्वप्रथम प्रयास यो हुनेछ कि मूल ब्याङ्क खाता

खोलेर अगस्त २०१५ सम्म कवर नगरिएको सबै परिवारवर्गलाई बैंकिङ सुविधा उपलब्ध गराउन सकोस। खाता धारकलाई रूपे डेबिट कार्ड उपलब्ध गरिनेछ। खातालाई छ महिनासम्म सन्तोषजनक सञ्चालन/ ऋण भुक्तान प्रति बिचार गरेर प्रत्येक मूल बैंकिङ खाता धाराकको ओवरड्राफ्टको सुविधा बिचार गरिनेछ।

ग) आर्थिक साक्षरता कार्यक्रम :-

लाभकारीहरूलाई उपलब्ध बैंकिङ सेवाहरू राम्रो उपयोग गर्नको निम्ति यस मिशनको एउटा अभिन्न भाग आर्थिक साक्षरता हुनेछ।

घ) ऋण ग्यारेन्टी नियमको सृजना :-

ओवरड्राफ्ट खाताहरूमा छुटेकोलाई कवर गर्नका निम्ति एउटा ऋण ग्यारेन्टी नियमको सृजना गरिनेछ।

ङ) सूक्ष्म बीमा :-

सबै इच्छुक तथा पात्र व्यक्तिहरूलाई १४ अगस्त २०१८ सम्म सूक्ष्म बीमा उपलब्ध गराउन तथा यस प्रक्रियालाई निरन्तर रूपमा जारी राख्नु।

च) स्वनिर्भर जस्तो असंगठित क्षेत्र पेन्सन योजना :- १४ अगस्त २०१८ सम्म तथा त्यसपछि निरन्तर रूपमा।

मिशन अन्तर्गत प्रथम तीन स्तम्भहरूमा प्रथम तीन वर्षमा जोड दिइनेछ।

आर्थिक समावेशीकरण योजनाको समय-सीमा

५. आर्थिक समावेशीकरण योजनाको समय-सीमा

वञ्चितवर्गको निम्ति व्यापक आर्थिक समावेशीकरणको १४ अगस्त २०१८ सम्म निम्न अनुसार दुई चरणमा प्राप्त गर्ने प्रस्तावित छन्:-

चरण-१ (१५ अगस्त २०१४-१४ अगस्त २०१५)

- पूर्वधारको विकास तथा सम्पर्कको समस्या भएका क्षेत्रहरूमा, जस्तै पूर्वोत्तर क्षेत्र, हिमाचल प्रदेश, उत्तरखण्ड, जम्मू कश्मिर तथा बामपन्थ उग्रवाद प्रभावित (एलडब्ल्यूई) ८२ जिल्लाहरूको भागलाई छोडेर सबै क्षेत्रमा बैंकिङ सुविधाको सार्वभौम उपलब्धी।
- बचत ब्याङ्क खाता तथा रू १ लाखसम्मको दुर्घटना बीमा अन्तरनिहित रूपे डेबिट संगै उपलब्ध गर्नु। डीबीटी भुक्तानको निम्ति खातालाई तयार गर्नको निम्ति आधार नम्बर संग जोड्नेछ।

- आर्थिक सक्षरता कार्यक्रम

चरण-२ (१५ अगस्त २०१५-१४ अगस्त २०१८)

- छ महिना सम्म सन्तोषजनक सञ्चालन/एकमुष्ट पछि रू ५,००० सम्मको ओवरड्राफ्ट सुविधा।
- रू ५,००० सम्मको ओवरड्राफ्ट सीमा भएको खातामा पूर्वनिर्धारित कवर गर्नको निम्ति ऋण ग्यारेन्टि योजना सृजना गर्नु।
- स्वनिर्भर जस्तो असंगठित क्षेत्र पेन्सन योजना।

चरण-२ को केही कार्यकलापलाई चरण-१ मा पनि गरिनेछ। यसको साथै यस चरणमा पहाडी जनजातिय तथा दुर्गम क्षेत्रहरूमा परिवारहरूलाई कवर गर्नेछ। यसको अतिरिक्त यस चरणमा परिवारहरूको रहल व्यस्क तथा विद्यार्थीहरू लाई कवर गर्नुमा जोड दिइनेछ।

उद्देश्य प्राप्तिको निम्ति कार्यनीति

६. उदेश्य प्राप्तिको निम्ति कार्यनीति :-

- उपर्युक्त उदेश्य प्राप्त गर्नको निम्ति सबैको अंशग्रहणको साथ एउटा व्यापक एकिकृत कार्यनीति प्रस्तावित छ। सार्वजनिक-निजी अंशग्रहणलाई प्रोत्साहित गर्ने प्रस्ताव छ। यसको साथै अन्तरबिभागीय एकीकरण तथा सहयोगलाई लाभदायक रूपले प्रयोगमा ल्याउने प्रस्ताव छ। डाकघरहरूलाई अवस्थित ग्रामीण पूर्वधार विकास, जहाँ ग्रामीण डाक सेवक छन्, उनीहरूलाई ब्याङ्कहरूका ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी) बनाएर उनलाई सर्वोत्तम उपयोग गरिनेछ। एउटा महत्वपूर्ण कार्यनीति उपभोक्ताको घर ननिक मूल बैंकिङ्ग सेवाहू उपलब्ध गर्नको निम्ति अनलाइन निर्धारित ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी)लाई काममा लगाउनु पर्छ। १.२६ लाख सार्वजनिक सेवा केन्द्रहरू (सीएससी) छन्, यसमध्ये केवल १२,००० ब्याङ्कका व्यवसाय प्रतिनिधीहरू छन्।
- ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी) को लचिलो सञ्चालन तथा व्यवहार सुनिश्चित गर्नको निम्ति यसलाई संशोधित गरेर बैंकिङ्ग सेवाहरूलाई

विस्तारको निम्ति ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी) मोडललाई अझ अघि बडाउने कार्ययोजना रहेको छ। प्राविधिक नयाँपन जस्तो रूपे कार्ड तथा मोबाइल बैंकिङ्गको प्रयोग गरिनेछ। ब्याङ्क ग्रामीण एटीएमको सम्बन्धमा आरबीआईको सब्सिडी योजनाको प्रयोग गर्नु सक्छ तथा गाउँ स्तरमा आफ्नो संशाधनहरूलाई एकत्रित गर्नको निम्ति सूक्ष्म एटीएमको सम्बन्ध यूआईडीआईको सब्सिडी योजनाको उपयोग गर्न सक्नेछ।

- प्रत्येक परिवारलाई ब्याङ्क खाताको साथमा कवर गर्नुको निम्ति ग्रामिण क्षेत्रमा राष्ट्रिय ग्राइण जीविका मिशन (एनआरएलएम) तथा शहरी क्षेत्रमा राष्ट्रिय शहरी जीविका मिशन (एनयूएलएम)लाई संचित गर्ने प्रयास गरिनेछ। दुर्गम क्षेत्रमा दूरसञ्चार सम्पर्क उपलब्ध गराउनको निम्ति दूरसञ्चार विभागको विस्तार योजनाको प्रभावी उपयोग यस क्षेत्रमा बैंकिङ्ग सुविधा उपलब्ध गराउनको निम्ति गरिनेछ। दूरसञ्चार विभागलाई अनुरोध गरिएको छ कि कमजोर सम्पर्क एवं सम्पर्कविहिन समस्यालाई समाधान गर्न प्राथमिक आधारमा सुनिश्चित गर्नुपर्ने अनुरोध गरिएको छ।

प्रधानमन्त्री जन-धन योजना (पीएमजेडीवाई)को मिशन पद्धतिमा कार्यन्वय

७. प्रधानमन्त्री जन-धन योजना (पीएमजेडीवाई)को मिशन पद्धतिमा कार्यन्वय :-
७.१ ब्याङ्कहरूको नेटवर्कको विस्तार तथा भौगोलिक पहुँच:

प्रधानमन्त्री जन-धन योजनाको प्रथम तथा मूल स्तम्भ आर्थिकरूपले वञ्चितवर्गसम्म पुर्याउनको निम्ति देशको बैंकिङ नेटवर्कको विस्तार गर्नु हो। ७.१.१ बैंक शाखाहरू अनि एटीएम: वर्ष २०१३-१४ मा सार्वजनिक क्षेत्रको ब्याङ्क (पीएसबी)ले देशभरीमा ७८४० शाखाहरू खोल्न जसमध्ये २५% ग्रामीण क्षेत्रमा थियो। वर्ष २०१३-१४को बजेट उदघोषणाको साथ साथै सबै शाखामा एटीएम सुविधा उपलब्ध गराउने उद्देश्यले ४०,००० भन्दा अधिक एटीएमहरू लगाएको थियो। देशको वर्तमान (३१.०३.२०१४ को स्थिति अनुसार) बैंकिङ नेटवर्कमा १,१५,०५२ ब्याङ्क शाखा नेटवर्क तथा १,६०,०५५ एटीएम नेटवर्क सामेल छ। यसमध्ये ४३,९६२ शाखाहरू ((३८.२%) तथा २३,३३४ एटीएम (१४.५८%) ग्रामीण क्षेत्रमा छ अनि रहल अर्द्ध शहरी तथा महानगरी क्षेत्रमा छ। वर्ष २०१४-१५ को समय सार्वजनिक क्षेत्रको ब्याङ्कद्वारा ७३३२ शाखा खोल्नु थियो तथा २०१३० नयाँ एटीएम निर्माण गर्नु थियो। यद्यपि ब्याङ्कहरूमा स्टाफको कमीको कारण ग्रामीण क्षेत्रमा पूर्ण बैंकिङ सुविधाहरूले सुसज्जित शाखाहरू खोल्न नसकेको स्थितिको कारण शाखा बिस्तारको माग आपूर्ति भन्दा धेरै बेसी छ। ग्रामीण क्षेत्रलाई सामेल गर्नुको एउटा कुशल तथा लागत प्रभावी पद्धति यो छ कि सेवा क्षेत्र (एसएसए)को माध्यमले पुरा देशको नक्सा बनाएर तथा निश्चित स्थानमा ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी) आउटलेट नियुक्ति गर्न सकोस। यस क्षेत्रमा पब्लिक प्राइवेट साझेदारीले यस प्रक्रियालाई धेरै सहज तथा कुशलतापूर्वक धेरै स्थानहरूमा पुर्याउन सकिनेछ।

७.१.२ स्वाभिमान गाउँ: वर्ष २०११-१२ मा ब्याङ्कहरूले 'स्वाभिमान' अभियान अन्तर्गत २००० भन्दा अधिक जनसंख्या भएको (२००१को जनगणना अनुसार) ७४००० भन्दा अधिक गाउँहरूलाई बैंकिङ सुविधा उपलब्ध गराएको थियो। प्रत्येक केन्द्रको सम्भाव्यतालाई ध्यानमा राखेर ब्याङ्क पूर्वको अभियानमा व्यवसाय प्रतिनिधीद्वारा कवर गरिएको २००० अथवा

त्यसभन्दा अधिक जनसंख्या भएको ७४,३५१ गाउँमा १+१को न्यूनतम स्टाफ संख्याको साथ स्थायी शाखाहरू खोल्ने प्रयास गर्नेछ। यसलाई ३-५ वर्षको अवधिमा चरणबद्ध पद्धतिमा गरिनेछ।

७.१.३ उप सेवा क्षेत्र (एसएसए)को निर्धारण: वर्तमान योजना अन्तर्गत सम्पूर्ण देशको सबै ६ लाख गाउँको सर्विस क्षेत्रको हिसाबले नक्सा बनाउन सकोस तथा प्रत्येक बैंकद्वारा १०० देखि १५०० घरहरूको निम्ति एउटा आउटलेट निश्चित स्थानमा निर्माण गर्न सकोस जसलाई उप सर्विस क्षेत्र (एसएसए) भनिनेछ। पञ्चायत कार्यलय भएको गाउँलाई मुख्य क्षेत्र बनाउन सकिनेछ। यो दृष्टिकोण १२१ डी.बी.टी जिल्लामा प्रयोग गरियो जसको परिणामस्वरूप ३०,८५५ एस.एस.ए को सृजना भयो। यसमध्ये ३०,७५१ मा बैंकिङ सुविधा उपलब्ध छ। यो अनुमान गरिएको छ कि देशभरीमा लकभग १.३ लाख एस.एस.ए हुनसक्छ जुन वर्तमान अभियान अन्तर्गत पर्दछ। झण्डै ०.८ लाखमा अधिवाटे बैंकिङ सुविधा उपलब्ध गरिएको थियो अनि लगभग ५०,००० नयाँ एस.एस.एलाई सामेल गर्ने आवश्यकता रहेको छ। यसको साथै सरकारी क्षेत्रका ब्याङ्कहरू अनि ग्रामीण क्षेत्रको ब्याङ्कहरूले देशको पुरा भौगोलिक क्षेत्रलाई कवर गर्ने उद्देश्यले ३१,८४६ एसएसए स्थापित गर्नुपर्ने अनुमान गरिएको छ। यसको अतिरिक्त क्षेत्रिय ग्रामीण ब्याङ्कहरूले एसएसए कवरेज पूरा गर्नको निम्ति अन्य १४,२१६ एसएसए स्थापित गर्ने अनुमान गरिएको छ। यस्तो प्रकारले मोटो ४६१६२ एसएसए कवरेजको लक्ष्य रहेको छ। केही क्षेत्र स्तरीय अनुमानलाई मिल्दो नहुने सम्भावना प्रति विचार गरेर वर्तमान अभियान अन्तर्गत ५०,००० एसएसएको आयोजना तयार गरिन्दैछ। तथापी वास्तविक क्षेत्र अनुभवले यो थाह लाग्दछ कि यसमध्ये धेरै कार्यरत छैन। यो अनुमान छ कि ७५,००० गैर कार्यरत बीसीलाई स्थापित गर्नु उचित हुनेछ। देशमा लगभग १.२६ लाख सार्वजनिक सेवा केन्द्र (सीएससी) छ, यसमध्ये १२,२८४ केन्द्र बैंकिङ व्यवसाय प्रतिनिधी आउटलेटको रूपमा कार्यरत । अन्य सबै सीएससीलाई ब्याङ्कको निम्ति व्यवसाय प्रतिनिधी आउटलेटको रूपमा सक्षम बनाउने प्रस्ताव रहेको छ।

७.१.४ एसएसएको कवरेज :- यो प्रस्तावित छ कि एसएसए कवरेज शाखा बैंकिङ तथा शाखा विहिन

बैंकिङ दुवै माध्यले हुन पर्दछ। शाखा बैंकिङ – यसको प्रयोजन परम्परागत स्वरूप भएको शाखाहरूसंग छुन जुन ब्याङ्क स्टाफहरूद्वारा सञ्चालन हुँदछ अनि तेस्रो पार्टी भुक्तान तथा ऋण आवेदनहरूको प्रोसेसिङ संगै सबै सुविधा उपलब्ध गर्दछ। शाखा विहिन बैंकिङ – यसमा ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी)लाई नियुक्ति गरिन्छ जसले ब्याङ्कको प्रतिनिधीको रूपमा कार्य गर्नेछन् अनि मूलभूत बैंकिङ सुविधाहरूको काम गर्दछ, जस्तै – खाता खोल्नु, पैसा जमा गर्नु, पैसा हस्तान्तरण, खाताको रहल भन्नु तथा खाताको सुक्ष्म विवरण दिनु। यसको अतिरिक्त यसले ब्याङ्कलाई अन्य सुविधा पनि दिनेछ। परम्परागत स्वरूप भएको शाखाहरू नभएको गाउँलाई निर्धारित बी.सी आउटलेटकै माध्यमबाट कवर गर्न सकिनेछ। यो आउटलेट मुख्यरूपले पञ्चायत कार्यलय / बस स्टेशन / स्थानीय बजार आदि स्थानहरूमा हुनपर्दछ। बीसीले पूर्वनिर्धारित समय अनि दिनमा आफ्ना नजिकको अन्य गाउँहरूलाई पनि सुविधा प्रदान गर्न सक्दछ। कारोबारको समय एवं घण्टाभारी उसले कार्यक्षेत्रमा महत्वपूर्ण तरिकाले प्रदर्शित गर्नेछ। जम्मू कश्मिरको केही भाग, हिमाचल प्रदेश, उत्तरखण्ड, पूर्वोत्तर तथा बामपन्थ उग्रवाद प्रभावित ८२ जिल्लाहरू जहाँ दूरसञ्चार सम्पर्क अनि पूर्वधारहरूको समस्या छ, उक्त ठाउँहरूलाई छोडेर अगस्त २०१५ सम्म प्रत्येक बासिन्दालाई ५ किमीको दुरीमा सेवाहरू उपलब्ध गराउनेछ। आरबीआईले मार्च २०१६ सम्म सबै गाउँहरूलाई कवर गर्नुको निम्ति ब्याङ्कहरूलाई निर्देश दिएको छ। उक्त समय सिमालाई कम्ति गरेर यस कार्यलाई पुरा गर्न पहाडी जनजातीय क्षेत्र, मरूभूमी तथा दुर्ग क्षेत्रहरू जहाँ दूरसञ्चारको समस्या छ, उनीहरूलाई छोडेर अगस्त २०१५ सम्म पुरा गर्नुछ।

७.१.५ शहरी आर्थिक समावेशीकरण :- २०११को जनगणना अनुसार ७.८९ करोड शहरी घरहरू छन जसमा ५.३४ करोड घरहरूले बैंकिङ सुविधाहरूको फाइदा उठाइरहेको थियो। ३१ मार्च २०१४ अनुसार ब्याङ्कहरूको शहरी, अर्द्ध शहर तथा महानगरहरूमा ७१,१२० शाखाहरू तथा १,३६,७२१ एटीएम नेटवर्क रहेको थियो। शहरहरूमा पनि जहाँ ब्याङ्क आवश्यक छन् त्यहाँ ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी) नियुक्ति गरिनेछ। शहरहरूमा बैंकिङ सुविधा नभएको

घरहरूको आँकडा वास्तविक आँकडा वर्तमानमा ब्याङ्कको साथमा उपलब्ध छैन। तर यो लकभग १.५ करोड हुनसक्ने अनुमान गरिएको छ। जिल्लाको शहरी केन्द्रमा प्रमुख जिल्ला प्रबन्धकलाई सबै उपलब्ध ब्याङ्कहरूको साथ एकता राख्दै उक्त केन्द्रको सबै परिवारहरूलाई यसमा सामेल गर्ने जिम्मेवारी दिइएको छ। शहरी केन्द्रको परिपूर्णता २०११ को जनगणना अनुसार त्यस केन्द्रमा शहरी परिवारको कम से कम १५०% खाता खोलेर जाँच्न सकिनेछ।

७.१.६ ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी) को कार्य:- ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी) केन्द्रहरू (ग्रामीण अथवा शहरी क्षेत्रमा) लाई सबै आवश्यक आधारभूत सुविधाहरू तथा उपकरण उपलब्ध गराउनेछ जसमा कम्प्युटर अनि अन्य उपकरण, जस्तै सुक्ष्म एटीएम, बायोमेट्रिक स्कैनर, इन्टरनेट सुविधा आदि सामेल छ। ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी) लाई अनलाइन लेन-देन गर्नु छ जसको निम्ति इन्टरनेट सुविधा अनिवार्य छ। यद्यपि, वर्तमान स्थितिमा सुविधा अनुसार देशको केही क्षेत्रमा विशेषगरेर पहाडी अनि जनजातीय क्षेत्रमा इन्टरनेट सम्बन्धि समस्याहरू छ जसको तत्काल समाधान गर्न आवश्यक छ। अतः एउटा समितिको गठन गरिनेछ जसमा बिएसएनएल सहित विभिन्न सहयोगी हुनेछ जुन तक्रिकी संग सम्बद्ध मामिलालाई समाधान गर्नेछ। प्रत्येक ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी)लाई ब्याङ्कको उचित प्रशिक्षण प्रदान गरिनेछ तथा ग्राहकहरूको आवश्यकता अनुसार बीमा अनि पेन्सन उत्पादन पनि उपलब्ध गराउनेछ। ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी) लाई पर्याप्त पारिश्रमिक दिइनेछ जसले गर्दा उनले विशेष गरेर जटिल ग्रामीण क्षेत्र तथा दुर्गम क्षेत्रमा बाधित बैंकिङ सुविधा सुनिश्चित रूपले उपलब्ध गर्न सकोस। सबै भन्दा टाडाको व्यवसाय प्रतिनिधीलाई कम से कम रु ५०००/- प्रतिमहिना एकमुष्ट पारिश्रमिक दिने सुझाव छ जसमा अतिरिक्त लेन-देन/ क्रियाकलाप अनुसार परिवर्तनीय हुनेछ। पारिश्रमिक निर्धारण गर्दा यो सुनिश्चित गर्नुपर्छ कि किराया खर्च, बिजुली, इन्टरनेट, यात्रा आदिसंग सम्बन्धित खर्च पनि जोड्नपर्छ।

७.१.७ ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी)को निम्ति योग्यता: भारतीय रिजर्व ब्याङ्कद्वारा बेरोजगार युवक वा अवकाश प्राप्त ब्याङ्क कर्मचारी, अवकाशप्राप्त शिक्षक, अवकाशप्राप्त सरकारी/सेनाकर्मी . किराया दुकानदार, पीडीएस, पीसीओ, सीएससी एव एनजीओ, एमएफआई तथा स्वीकृत २५ कम्पनिहरू, एनबीएफसी, डाकवाला, ग्रामीण डाक सेवक, सहकारी समितिहरू अथवा अन्य पात्र, व्यक्ति, संस्थाका व्यवसाय प्रतिनिधी नियुक्ति गर्ने अनुमति दिइएको छ। अन्य योग्यता पुरा गरेको खण्डमा बेरोजगार युवावर्गलाई ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी) को रूपमा कार्य गर्नुको निम्ति प्रोत्साहित गर्न आवश्यक छ। व्यवसाय प्रतिनिधीको निम्ति छुट्टै रंगको पोशाक निर्धारित गर्नुपर्छ। पोशाकमा ब्याङ्कको लोगो (प्रतिक)को साथ-साथ अभियानको लोगो पनि हुन आवश्यक छ। व्यवसाय प्रतिनिधीलाई वेतन नियमित तथा समयमा भुक्तान गर्नाले गाउँ स्तरमा उनीहरूले दिइरहेको सेवाहरू जारी राख्नमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नेछ।

७.१.८ सबै ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी)लाई प्रबन्धनको निम्ति न्यूनतम रु ५०,०००/- कार्यशील पुष्पिको रूपमा रु २५,०००/- तथा वाहन ऋणको निम्ति रु ५०,०००को धनराशी उपलब्ध गराउने योजना आरम्भ गर्नेछ। एउटा योजनाको सुझाव अनुबन्ध-७ मा दिएको छ।

७.१.९ ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी) बताए अनुसार निम्न प्रकारका हुन्छन्-

७.१.९.१ व्यैक्तिक ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी) जसलाई ब्याङ्कले सोझै नियुक्ति गर्ने गर्छ।

७.१.९.२ सामान्य सेवा केन्द्रको नेटवर्कको उपयोग।

७.१.९.३ कार्पोरेट बीसी कम्पनिहरूले जस्तै - प्राइवेट सहभागिताको माध्यमले। तर, ब्याङ्कहरूलाई यस्तो प्रणालीको प्रशासन तथा केन्द्रियकरण नियन्त्रण सम्बन्धि फाइदा छ तथा उनीहरूको केही खत्राबाट बाँच्न सकिनेछ तर कोही समय युईनिहरू दुरव्यवस्थाको व्यवसाय प्रतिनिधीन शोषणको शिकार हुँदछ।

७.१.९.४ कार्पोरेट बीसी कम्पनिलाई यसमा सामेल गर्ने समय एजेन्टलाई दिइएको

पारिश्रमिक स्वरूप तथा भुक्तानको समय अवधी आदि सम्बद्ध ब्याङ्कद्वारा सुनिश्चित गर्नु पर्दछ।

७.१.१० मोबाइल बैंकिङ : व्यापक ढाँचाको माध्यमले मूलभूत आर्थिक सुविधाहरू उपलब्ध गर्नको निम्ति अन्तर-मन्त्रालय समूहले यो सुझाव दिइएको छ कि ब्याङ्क "मोबाइल तथा आधारसंग जोडिएको" सुविधा उपलब्ध गरोस। यस खातामा मूल आर्थिक लेन-देनको उत्पादन मोबाइल बैंकिङ आधारित पिन सिस्टमको प्रयोग गरेर "मोबाइल बैंकिङ पीओएस"संग गर्न सकिनेछ। मोबाइल वालेटको माध्यमले मोबाइल बैंकिङको सुरुआत २०१२मा भयो। यस सेवाको अन्तर्गत भारतीय रिजर्व ब्याङ्कले टेलिकम तथा ५ गैर - टेलिकमलाई यस सेवाको सुरुआत गर्नुको निम्ति अनुरोध गर्यो। तीन टेलिकम-एयरटेल ब्राण्ड नेम एयरटेल मनी, वोडाफोन ब्राण्ड नेम वोडाफोन एमपैसा तथा आइडिया ब्राण्ड नेम आईडिया मनी यसमा सक्रिय छन्। यो क्रमशः ८००००, ७०००० तथा ८००० एजेन्टहरूलाई लिएर कवर गर्दैछ। यसमध्ये लगभग ६०% ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी) ग्रामीण क्षेत्रमा छन्। मोबाइल वालेट सर्विस वाणिज्य ब्याङ्कद्वारा उपलब्ध गरिएको छ। उदाहरण - एमपैसा सर्विसको मामिलामा आईसीआईसीआई मनी ट्रान्सफरको निम्ति, बिल भुक्तानको निम्ति तथा पैसा हस्तान्तरणको निम्ति यसको प्रयोग गरिरहेको छ। यस्तो प्रकारका सेवाहरूको उपयोग गर्ने ग्राहकहरूको संख्या लगभग ७० लाख छन्। मोबाइल टेलिफोन तथा प्रिपेड वालेटको उपयोग आर्थिक समावेशीकरण अभियान अन्तर्गत परिवारहरूलाई कवर गर्नुको निम्ति गरिनेछ।

७.१.११ नेशनल यूनिफाईड यूएसएसडी प्लेटफार्म (एनयूयूपी): यूएसएसडीमा आधारित मोबाइल बैंकिङ सबै जीएसएम हैडसेट (वर्तमान ९००

एमएन को ९३%) मा काम गर्न सकिनेछ। यूएसएसडीको माध्यमले अधिकांश सोध खोज, मिनी स्टेटमेन्ट तथा पैसा हस्तान्तरण आदि मोबाइल बैंकिङ सेवा उपलब्ध गरिनेछ। एनपीसीआईद्वारा सबै ब्याङ्कहरूलाई एउटा कोड - *९९# को अन्तर्गत गेटवेको सुविधा उपलब्ध छ। वर्तमानमा सबै स्मार्ट सेलफोनमा पहिलाबाटै मोबाइल बैंकिङ उपयोग सम्बन्धि एप्लिकेशन छ तथा बेसिक सेलफोनलाई अब यस प्लेटफार्म अन्तर्गत सक्षम बनाउँदैछ। यूएसएसडीमा आधारित मोबाइल बैंकिङ उपकरणको सुरुआत २८ अगस्त २०१४ देखि गर्ने प्रस्तावित छ। शुरुमा ४० ब्याङ्कहरूद्वारा यो सेवा उपलब्ध गराउनेछ अनि पछिबाट १०० बैंकहरूलाई यसमा जोडिनेछ। ११ टेलिकम सर्विस दाताहरूले सुरु अधिवाटै गरिसकेको छ।

- कार्वाई बिन्दुओका सार :
- एसएसएको माध्यमले सम्पूर्ण देशको नक्सा बनाउनु - जिल्ला स्तरीय समन्वयक समितिहरू (डीएलसीसी) को माध्यमले जिल्ला स्तरमा एसएसएको पहिचान अधिवाटै गरिसकेको छ।
- विभिन्न ब्याङ्कहरूलाई एसएसएको आवन्तन पनि गरिसकेको छ।
- प्रत्येक केन्द्रको प्रयोगलाई मध्यनजर राखेर ब्याङ्क पूर्व अभियानमा व्यवसाय प्रतिनिधीद्वारा सामेल गरिएको २,००० अथवा यो भन्दा अधिक जनसंख्या भएको ७४,३५१ गाउँमा १+१ अथवा १+२को न्यूनतम स्टाफ संख्याको साथमा शाखाहरू खोल्ने प्रयास गर्नेछ। यसलाई ३-५ वर्षभित्र चरणबद्ध पद्धतिमा गरिनेछ।
- आर्थिक सेवाहरू विभागको एउटा पोर्टलको माध्यमले यस एसएसएको स्थापना तथा प्रगतिको देखरेख तथा पालन गरिनेछ।

७.२ प्रत्येक व्यस्क नागरिकको निम्ति ब्याङ्कमा बिसिक बचत खाता खोल्नु

प्रत्येक व्यस्क नागरिकको निम्ति ब्याङ्कमा बेसिक बचत खाता (मूल बचत ब्याङ्क जमा खाता, बीएसबीडीए शून्य रहलको सात) खोल्नु यस योजनाको दोस्रो सतम्भ हो जसले सम्पूर्ण परिवारमा सबै व्यस्क नागरिकको निम्ति बेसिक बचत खाता ब्याङ्कमा खोल्नेछ। भारतीय रिजर्व ब्याङ्कको आँकडा अनुसार मार्च २०१४

सम्म २४२ मिलियन बेसिक बचत खाता खोलियो।

(<http://www.rbi.org.in/scripts/BSSpeechesView.aspx?ID=८६२०>)

- जनगणना २०११ को आँकडा अनुसार देशमा २४.६७ करोड परिवारमध्ये १४.४८ करोड परिवार बैंकिङ सेवासंग जोडिएको थियो। सार्वजनिक क्षेत्रको ब्याङ्क न(पीएसबी) को अनुमान अनुसार ३१.०५.२०१४ सम्म ९.१७ करोडस ग्रामीण परिवार ब्याङ्कमा खाता खोल्नको निम्ति छुट्टाईएको थियो जसमध्ये ५.२३ करोड परिवारको ब्याङ्क खाता खोलिएको थियो (ब्याङ्क-वार विवरण - अनुक्रम ५ मा उल्लेखित छ) रहल ३.९४ करोड ग्रामीण परिवारलाई पीएसबीद्वारा कवर गरिनु छ। यसको साथै क्षेत्रीय ग्रामीण ब्याङ्क (आराअरबी)ले ३.९७ करोड जो उनीहरूलाई छुट्टाईएको थियो, उनीहरूमध्ये १.९८ करोडलाई कवर गरियो। अब १.९८ करोड परिवार उनीहरूद्वारा कवर गर्नु बाँकी रहेको छ।
- पीएसबी एवं आराअरबीलाई जोडे ५.९२ करोड ग्रामीण परिवार अझै पनि ब्याङ्क खाता खोल्नुबाट छुटेको छ। केही मामिलाहरूमा फिल्ड स्तरमा डाटा नमिलेकोलाई ध्यानमा राखेर लकभग ६.०० करोड ग्रामीण परिवारलाई न अझै ब्याङ्क खाता खोल्नको निम्ति कवर गर्नु आवश्यकता छ।
- यसको साथ साथै शहरी क्षेत्रमा ब्याङ्क खाता नखोल्ने परिवारलाई खाता खोलाउन आवश्यक छ। आँकडा अनुसार शहरी क्षेत्र, आ लकभग १.५ करोड परिवारलाई ब्याङ्क खाता खोल्ने आवश्यकता छ।

आधार समर्थित एकमुष्ट भुक्तान संरचनाको सम्बन्धमा नन्दन नीलेकणीको रिपोर्ट फरवरी २०१४को अनुसार "ग्राहक (अधिकांश: ग्रामीण कम्ति आय भएको तथा अशिक्षित) को अन्य वर्गलाई स्मार्ट कार्ड जारी गरिएको छ जसको प्रयोग ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी)को माध्यमबाट गरिनेछ। प्राविधिक प्रयोगको माध्यम, यस नौलोपनको प्रयोगले अवहेलित क्षेत्र तथा अवहेलित मानिसहरूलाई पहिलोपल्ट बैंकिङ सेवा उपलब्ध गर्नु सम्भव भएको छ। यद्यपी यस नौलोपनले एउटा छुट्टै प्राविधिक संरचना सृजना भएको छ जसलाई ग्राहक अन्य

च्यानलहरूको माध्यमबाट आफ्नो ब्याङ्क खातासम्म पुग्न सक्दैन। च्यानलको असुविधाको कारण सधैं ग्राहकलाई आफ्नो खाताबाट पैसा हस्तान्तरणमा असुविधा हुनेछ। यसलाई सुनिश्चित गर्नको निम्ति उपलब्ध मिशनमा यस्तो गरिएको छैन। भुक्तानको अन्तर सञ्चालन डेबिट कार्डको माध्यमले तथा जब देशको अधिकांश भागमा आधार उपलब्ध हुनेछ तब ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी) आउटलेटमा आधार समर्थित भुक्तानको माध्यमले सुनिश्चित गरिनेछ।

पहिला यो देखा परेको थियो कि अधिकांश खोलिएको खातामा पर्याप्त संख्यामा लेन-देन भएन, यो ब्याङ्कको निम्ति सम्भाव्यता हो। यसको कारण यो थियो कि उक्त खाता उचित लिंकको बिना खोल्नै थियो, अब वर्तमान योजनामा यस्तो प्रकारका बिसंगतीलाई टाडा गर्न छैटौँ स्तम्भ दृष्टिकोण अप्राइएको छ। अब यस प्रकारको खातालाई एटीएम संग जोडिनेछ जसले उनीहरू अन्य लाभहरूसंग जोडिन सक्षम हुनेछ। अभियानको यस स्तम्भको दृष्टिकोण निम्न प्रकारको हुनेछ:-

७.२.१ बचत खाता शुन्य बेलेन्समा खोल्नु (बीएसबीडीए)। सजिलोसंग बचत खाता खोल्नको निम्ति ब्याङ्कहरूलाई सल्लाह दिइएको छ कि – “ई ग्राहकलाई जान्नुहोस” दृष्टिकोण अप्राउनुपर्छ। यस्तो शाखाहरू जसले यो सुविधा प्रयोग गरेको छैन उनीहरूले यस सुविधालाई बीसी स्तरसम्म समावेश गर्नु पर्नेछ।

७.२.२ खाता खोल्ने समयमा छिटो पार्नको निम्ति यस अभियान अन्तर्गत बचत खाता खोल्नको निम्ति एउटा पृष्ठको फारम तयार गरिएको छ (अनुक्रम – ८ मा संलग्न छ) छिट्टो सबै ब्याङ्क आफ्नो खाता खोल्नको निम्ति फारममा उचित संशोधन गर्नेछ।

७.२.३ प्रत्येक खाताधारकलाई एटीएम/डेबिट कार्ड (रूपे कार्ड) प्रदान गरिनेछ। देशमा आँकडा अनुसार १३.८ करोड कृषि भूमी धारक छन्। यसमध्ये १०.२ करोड भूमीधारकहरू/ कृषकवर्गलाई किसान क्रेडिट कार्ड प्रदान गरिएको छ। वर्तमान अभियानमा यो प्रयास गरिनेछ कि किसान क्रेडिट कार्ड धारकलाई (रूपे) केसीसी कार्ड एवं गैर कृषकलाई रूपे (डेबिट कार्ड) प्रदान गरिनेछ। कार्डमा रू १ लाखसम्मको दुर्घटना बीमा कवर हुनेछ।

७.२.४ भारतीय राष्ट्रिय भुक्तान निगम (एनपीसीआई)ले यो पत्तो लगाएको छ कि जारी गरिरहेको “रूपे” कार्ड मा कुनै पनि प्रकारका उत्पादन/परिचालनमा कुनै दबाव छैन। आँकडा अनुसार प्रतिदिन लगभग १८.०० लाख निर्माण क्षमता छ। उपलब्ध निजीगत क्षमता पनि ७.७५ लाख प्रतिदिन छ।

७.२.५ सहकारी / शहरी सहकारी बैनकहरूको जुन नेटवर्क सीबीएस प्रणालीमा छ त्यसलाई खाता नखोल्ने परिवारहरूको खाता खोल्ने प्रयोगमा ल्याउनुपर्छ।

७.२.६ यस खातालाई खाता धारकको आधार नम्बरसंग जोडिनेछ, जसले खाता एउटै नम्बरमा लाभ हस्तान्तरण (डीबीटी)/केन्द्र सरकार / राज्य सरकार / स्थानीय निकायसंग जोडिनेछ। वर्तमानमा सोझै लाभ हस्तान्तरण योजना अन्तर्गत एलपीजी/ गैस डेलिभरीमा रोक लगाएको छ अनि यस योजनामा अध्ययनको निम्ति गठित ढाँडे समितिले आफ्नो रिपोर्ट प्रस्तुत गरेको छ। अन्य सरकारी योजना डीबीटीको अन्तर्गत जारी छ तर, सरकारको विभागहरूद्वारा ब्याङ्कलाई प्रदान गर्ने कमिशन अहिलेसम्म प्रदान गरिएको छैन। सोझै लाभ हस्तान्तरणमा एलपीजीको निम्ति डीबीटीमा कुनै कमिशनको निम्ति व्यय विभाग (डीओई) द्वारा सहमति यस तर्कमा दिइएको छैन कि यो ब्याङ्कको निम्ति सामान्य परिचालन हो, जब कि अन्य योजनामा २% कमिशन ब्याङ्कद्वारा ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी)लाई भएको खर्चको क्षतिपूर्तिको निम्ति हो। आर्थिक सेवा विभागले यस मामिलालाई व्यय विभाग समक्ष उठाएको छ नि भनिएको छ कि ब्याङ्कहरूलाई यस योजना सञ्चालनको साथ-साथ ग्राहकहरूको गुनासोलाई पनि समाधान गर्नु पर्दछ। तर, यस्तो प्रयासहरूको कुनै परिणाम आएको छैन। ब्याङ्कद्वारा डीबीटी योजनाको निम्ति पूर्ण रूपमा सहभागिता सुनिश्चित गर्नको निम्ति यस्तो बिसंगतीहरूलाई टाडो गर्न आवश्यकता छ। डीबीटी-एलपीजी, जुन सबै डीबीटी योजनाहरूमा सबैभन्दा ठूलो योजना हो, त्यसलाई पुनः सञ्चालन गर्न आवश्यकता छ।

७.२.७ खाता खोल्ने समय आधार संख्याको निम्ति लाभार्थीहरूलाई नामङ्कित गर्न युआईडीएआईको प्रयासहरूको साथ एकीकरण गरिनेछ। अभियानको समय यस प्रकारले सृजना

ईआईडी संख्या खोलिएको ब्याङ्क खातामा राखिनेछ। जब कुनै यूआईडी संख्या सृजना गरिनेछ ईआईडीलाई यूआईडी संख्यामा परिवर्तन गरिनेछ।

७.२.८ यो प्रस्तावित छ एलपीजीमा डीबीटी संगै डीबीटी आर्थिक समावेशीकरण कार्यक्रमलाई सफल पार्नको निम्ति प्रभावकारी हुनेछ। डीबीटी योजनाको सूची अनुक्रम – ६ मा संलग्न छ।

७.२.९ एमैक्लिन्से (२०११) अध्ययनमा यो अनुमान गरिएको छ कि प्रत्येक भारतीय परिवारलाई डिजिटल भुक्तान प्रणाली तथा स्वचलित सरकारी भुक्तानसंग जोड्नुको निम्ति २२ बिलियन डलर प्रतिवर्षको बचत हुनेछ, यसमध्ये ८०% लिकेजमा कमीको कारण हुनेछ।

७.२.१० प्रत्येक खाताधारकलाई आर्थिक सक्षरता सत्रमा यो बताउन पर्छ कि आफ्नो धन एवं क्रेडिट सुविधाको प्रबन्धन गर्नुपर्छ।

७.२.११ शिविरको आयोजना गरेर खाता खोल्नु पर्छ जसले यो सुनिश्चित हुनेछ कि समयबद्ध समयमा सबै स्तरका नागरिकहरूको खाता खोल्न सकोस, त्यसपछि यस्तो कार्यक्रमलाई जारी राख्नुपर्छ। शिविर आयोजना गर्ने तारिक एवं समय स्थानीय स्तरमा पर्याप्त प्रचार प्रसार गर्नुपर्छ। शिविरको आयोजना सरकार तथा ब्याङ्क अधिकारीवर्गको देखरेखमा गरिनेछ। प्रत्येक शिविरमा ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी) तथा ब्याङ्क अधिकारी पर्याप्त एओएफको सुविधा सुनिश्चित गर्ने तथा खाता खोल्नको निम्ति अन्य स्टेसनरी सुनिश्चित गर्नेछ।

७.२.१२ प्रत्येक गाउँमा १००% उपलब्धि प्राप्त भएसम्म ब्याङ्कलाई एउटा भन्दा अधिक शिविरको आयोजना गर्ने आवश्यकता हुनसक्छ।

७.२.१३ सबै स्वनिर्भर दलका सदस्यहरूका निम्ति खाता खोल्न राष्ट्रिय आजीविका मिशन (एनाअरएलएम)को प्रयासहरूको साथ अग्रसर।

७.२.१४ केन्द्रिय भविष्यनिधी आयुक्त (सीपीएफसी)लाई सार्वभौमिक खाता संख्या (यूएन) प्रक्रियाको रूपमा ईपीएसओका सबै सदस्यहरूको निम्ति ब्याङ्क खाता खोल्ने तथा खाताको माध्यमबाट योजनाहरू प्रयोगका निम्ति भारत सरकारको आर्थिक समावेशीकरण नीतिको सम्बन्धमा निर्देश दिइएको छ। सीपीएफसी अगस्त अनि सितम्बर २०१४ महिनाको समयमा आफ्ना सबै सदस्यहरूको ब्याङ्क खाता खोल्नको निम्ति

विशेष अभियान चलाउनेछ जुन अभियान मार्च २०१५ सम्म जारी रहनेछ। प्रधानमन्त्री जन-धन योजना अन्तर्गत कवर नगरिएको सबै परिवारहरूको खाता खोल्नको निम्ति यो निर्णय लिइएको छ कि कर्मचारी भविष्यनिधि संगठन (ईपीएफओ) एसएलबीसीको साथ राम्रो देखरेखको निम्ति अतिरिक्त सम्बद्ध भविष्यनिधि आयुक्त (पिएफसी) / आरपीएफसी ग्रेड – १ लाई यसको सदस्यको रूपमा सामेल गर्ने निर्णय लिइएको छ। एलडीएमभी ईपीएफको एउटा प्रतिनिधीलाई जिल्ला स्तरीय ब्याङ्कर समितिको सदस्यको रूपमा सहयोगिता गर्नेछ अनि भविष्यनिधि प्रतिष्ठानहरूमा शिविर आयोजना गरिनेछ।

७.२.१५ ग्राहकहरूलाई उनीहरूको छ महिनासम्म बचत खाता / क्रेडिट इतिहास सन्तोषजनक भएको खण्डमा रू ५०००/- सम्मको ओवरड्राफ्ट (ओडी) प्रदान गर्न सकिनेछ। यस्तै प्रकारको ओडी सुविधा क्रेडिट ग्यारेन्टी नियमको अन्तर्गत कवर गरिनेछ जुन सरकार समक्ष नियम सृजना गर्नको निम्ति प्रस्तावित छ जुन कुरा यस दस्तावेजको सेक्सन ७.४ मा अघाडी उल्लेखित छ। यस खाताको निम्ति व्याज दर +२% अथवा १२% जुन चाहीं कमि हो त्यस दरले (क्रेडिट ग्यारेन्टि निधिको निम्ति भुक्तान फिस समावेश छ) प्रस्तावित छ। सबै सरकारी लाभको धनराशी यसै खातामा आउनेछ जसले व्याजको चुनौतिलाई सजिलो बनाउन सकिनेछ तथा खाताको निष्क्रिय हुने सम्भावना कम हुनेछ।

७.२.१६ ब्याङ्क अभियान शुरु भएको तीन महिना भित्र बैंकिङ सुविधा अन्तर्गत कवर गरिएको परिवारहरूको सम्बन्धमा सही रिपोर्टको निम्ति जमीनी स्तरीय सर्वेक्षण गरिनेछ।

७.२.१७ जब जिल्लाको सबै परिवारहरूमा ब्याङ्क खाता खोल्नेछ, जिल्ला अधिकारी यो प्रमाण पत्र जारी गर्नेछ कि जिल्लामा १००% खाता खोलिएको छ। यस्तै प्रकारले जुन राज्यमा सबै जिल्ला कवर भएको हुनेछ उनीहरूले १००% कवर राज्य घोषित गर्नेछ।

• कार्वाही बिन्दुहरूको निष्कर्षः
• ग्रामीण क्षेत्रहरूमा लकभग ६ करोड ब्याङ्क खाता खोल्न पर्ने आवश्यकता छ। यसको साथै शहरी मानिसहरूका निम्ति जसको साथमा ब्याङ्क खाता छैन, १.५ करोड ब्याङ्क खाता खोल्न पर्ने आवश्यकता छ।

- खाता नभएका मानिसहरूको परिचय
- निष्क्रिय खाताहरूलाई पुनः सञ्चाल गर्नु
- शिविरको माध्यमले गाउँ स्तरमा खाता खोल्ने कार्य
- शहरी क्षेत्रमा शिविरको माध्यमले खाता खोल्ने कार्य
- रूपे डेबिट कार्ड सबै गैर-किसान क्रेडिट कार्ड धारकहरूलाई प्रदान गरिनेछ। किसान क्रेडिट कार्ड धारकहरूको निम्ति मैनुअल पासबुक प्रणालीको स्थानमा रूपे एटीएम कार्ड उपलब्ध गरिनेछ। ग्राहकको नामबाट व्यक्तिगत कार्ड तथा आधार संख्या उपलब्ध गर्नमा जोड दिइनेछ।
- सस्तो मूल्यको फोनमा ब्याङ्कबाट भुक्तान, हस्तान्तरण एवं पैसा हस्तान्तरणको सुविधा उपलब्ध गर्नु।
- यसको साथ मोबाइल वालेटको प्रयोग आर्थिक समावेशीकरणमा उपस्थिति बृद्धि गर्नको निम्ति गरिनेछ।

७.३ आर्थिक साक्षरता अनि क्रेडिट काउन्सेलिङ (एफएलसीसी) – आर्थिक साक्षरता केन्द्रहरू (एफएससी) को पर्याप्त संख्यामा स्थापना एवं वञ्चितवर्गमा आर्थिक साक्षरतालाई बृद्धि गर्ने प्रणाली:

यो महत्वपूर्ण तथ्य जनतालाई आर्थिक योजना एवं क्रेडिट उपभोगको निम्ति तयार गर्नमा ध्यान केन्द्रित गर्दछ। अनुभवले यो प्राप्त भएको छ कि सुक्ष्म आर्थिक कम्पनी एवं स्वनिर्भर दल ऋण लिनभन्दा अघि जनतालाई यो औपचारिक आर्थिक प्रणाली, बचत, क्रेडिट, समयमा ऋण भुक्तानको महत्व एवं राम्रो क्रेडिट इतिहास निर्माण गर्ने बिषयमा बताउन आवश्यक छ कि, आर्थिक प्रणालीबारे लाभको जानकारी हुनपर्दछ। आर्थिक साक्षरतालाई प्रदर्शित गर्नुको एउटा मुख्य पद्धति आर्थिक साक्षरता केन्द्र

स्थापित गर्नु हो जुन निःशुल्क आर्थिक साक्षरता/ शिक्षा तथा ऋण सल्लाह उपलब्ध गराउनेछ। भारतीय रिजर्व ब्याङ्क अनुसार मार्च २०१३ को अन्तसम्म ७१८ आर्थिक साक्षरता केन्द्र (एफएलसी)को स्थापना गरिएको थियो। जागरूकता शिविर / सेमिनार एवं व्याख्यानको माध्यमले २०१२-१३को समय २.२ मिलियन जनतालाई जागरूकता गरियो। यद्यपी धेरैजसो (एफएलसी) ग्रामीण क्षेत्रहरूमा स्थापित गरिएको छैन। वर्तमान योजनाको लक्ष्य यो छ कि (एफएलसी)लाई खण्ड स्तरसम्म बडाउन पर्छ। यसको उद्देश्य यो छ कि ऋण उपभोगको निम्ति अनियमित आर्थिक प्रणालीको शोषणबाट मुक्ति दिन सकिनेछ –

- ७.३.१ आर्थिक समावेशीकरणको उद्देश्य यो हो कि यसको माध्यमले आर्थिक सेवाहरू समाजको त्यो वर्गसम्म पुर्याउनलाई सुनिश्चित गर्नुपर्छ जो चाहिँ अहिलेसम्म वञ्चित थिए। आर्थिक बजार अहिले उपभोक्ताहरूलाई बेग्ला-बेग्लै विकल्पहरू प्रस्तुत गर्दछन् तर, आर्थिक साक्षरता उपभोक्ताहरूलाई उचित विकल्पको जानकारी दिँदछ। उचित विकल्प आर्थिक सेवाहरूमा मागलाई मार्ग दिँदछ।
- ७.३.२ भारत जस्तो देशमा जहाँ विविधतापूर्ण सामाजिक तथा आर्थिक व्यवस्था छन्, त्यहाँ आर्थिक साक्षरता विशेष रूपले यस्तो व्यक्तिहरूका निम्ति तर्कसंग हो जो संसाधन विहिन छन् तथा जो सिमाकृत छन् एवं लगातार घटने आर्थिक दबावहरूद्वारा असुरक्षित छन्। कोही स्थापित आर्थिक जागरूकता न हुनुको कारण ब्याङ्क नभएको गरिब महङ्गो विकल्पको नजिक पुग्न पर्दछन्।
- ७.३.३ विश्वमा भारत सबैभन्दा प्रभावशाली आर्थिक बजार तर्किकी नियमवाली एवं प्रणालीको अधारमा छ। भारतमा आर्थिक साक्षरता अति महत्वपूर्ण छ, यो विकासशिल देश गरिबीको समस्या साथै निरक्षरता एवं जनसंख्याको समस्यासंग जुझिरहेको छ। आर्थिक साक्षरता एउटा महत्वपूर्ण मुद्दा हो, अनि आर्थिक समावेशीकरणलाई बृद्धि दिन नै आन्तरिक आर्थिक स्थिरता प्रदान गर्दछ। भारतमा आर्थिक साक्षरता, साक्षरता भन्दा पनि अधिक महत्वपूर्ण मानिन्छ अनि यसको अभावमा समाजको धेरै जनसंख्या स्थापित आर्थिक सेवाहरूबाट वञ्चित

रहन्छन्।

- ७.३.४ हामी देशको बचतलाई देशको निवेशमा परिवर्तन गर्न आवश्यक छ। सबै मानिसहरू भविष्यको आवश्यकतालाई ध्यानमा राखेर बचत गर्दछ। तर धेरैजसो समयमा यो दृष्टिकोण रहन्छ कि अधिक धन बचत गर्न सक्नु, तर परिवारको बजेट अथवा व्यक्तिगत आवश्यकताहरूमा ध्यान नै दिइन्दैन।
- ७.३.५ आर्थिक समावेशीकरणको प्रभाव वर्तमानको अनुभव सुक्ष्म अनुदानको क्षेत्रमा यो दर्शाउँदछ कि गरिबहरूद्वारा लिएको ऋण उनीहरूको भुक्तान क्षमता भन्दा धेरै छ। किसान पनि लिएको ऋण फिर्ता गर्न असक्षम बन्दछ। उनीहरूमा धेरैजसो ऋण समस्याहरूको कारण आत्माहत्या सम्म गर्छन्। जबसम्म आर्थिक साक्षरताको साथमा आर्थिक समावेशीकरण सबैतिर पुग्दैन गरिब जनतालाई सहायताको स्थानमा उनीहरूलाई हामी अझै समस्या थपिरहेका छौं।
- ७.३.६ भारतमा आर्थिक साक्षरता एवं आर्थिक समावेशीकरणको उद्देश्यलाई अघि बढाउनको निम्ति राष्ट्रिय सुरक्षा बजार संस्थान (एनाईएसएम)ले आर्थिक क्षेत्रको सबै नियमकर्ता: रिजर्व ब्याङ्क, सेबी, आईआरडीए, पीएफआरडीए एवं एफएमसीको सहयोगले राष्ट्रिय आर्थिक शिक्षा केन्द्रको स्थापना गरिएको छ। राष्ट्रिय आर्थिक शिक्षा केन्द्र (एनसीएफई)को भूमिका एवं कार्यलाई अझ बलियो बनाइनेछ।
- ७.३.७ भारतीय रिजर्व ब्याङ्कको एउटा योजना छ – “जमाकर्ता शिक्षा एवं जागरूकता नियम योजना २०१४” जसको सृजना जमाकर्ताहरूद्वारा १० वर्ष एवं त्यसभन्दा माथिको समय अवधीसम्म प्रदान गरिएको पैसाले गरिएको छ। यस नियमको आंशिक पैसाको उपयोग आर्थिक साक्षरता जागरूकतालाई बृद्धि गर्न गरिनेछ।
- ७.३.८ आर्थिक साक्षरताको उद्देश्यलाई प्राप्त गर्नको निम्ति ग्रामीण विकास मन्त्रालयको राष्ट्रिय ग्रामीण जीविका मिशन (एनआरएलएम) तथा आवास एवं शहरी गरिबी नियन्त्रण मन्त्रालयको राष्ट्रिय शहरी जीविका (एनयूएलएम)लाई समावेशको प्रयास गरिनेछ। एनआरएलएम तथा एनयूएलएमको साथ कार्यरत गैर-सरकारी संगठनहरूलाई यस उद्देश्यको निम्ति प्रयोग गर्न सकिनेछ।

७.३.९ मूलभूत आर्थिक साक्षरता प्रदान गर्न प्रस्तावित छ जसमा खाता खोल्नुको निम्ति आयोजित गरिने शिविरहरूको समय एटीएम कार्डलाई प्रयोग गर्नु तथा प्रदान गरिएको ओवरड्राफ्ट फिर्तालाई सामेल छ।

७.३.१० ग्रामीण शाखाहरूमा आर्थिक साक्षरता कक्षाको स्थापना गर्नु प्रस्तावित छ।

७.३.११ आर्थिक साक्षरता सामग्रीलाई भारतीय ब्याङ्क संघ (आईबीए) द्वारा मान्यता गर्नेछ। यसको साथै प्रचार-प्रसारको निम्ति यसको स्थानीय भाषामा अनुवाद गर्ने / परिवर्तनको आवश्यकता हुनेछ।

७.३.१२ जेएल ग्रुप तथा स्वनिर्भरत समुह आर्थिक साक्षरता प्रचारमा सहायता प्रदान गर्नेछ। कृषि अनि ग्रामीण विकास ब्याङ्कको जिल्ला विकास प्रबन्धक (डीडीएम)को जिम्मेवारी हुनेछ कि उनी जेएल समुह / स्वनिर्भर समुहद्वारा सञ्चालित आर्थिक साक्षरता अभियानको देखरेख गर्नु। मुख्य महापरबन्धक, राष्ट्रिय कृषि तथा ग्रामीण विकास ब्याङ्क राज्य स्तरमा यस्तो देखरेखको जिम्मेवारी हुनेछ।

- कार्वाही बिन्दुहरूको निष्कर्ष:
- एफएलसीसीको क्षेत्र बृद्धिको निम्ति यसमा सुधार गर्नु तथा खण्ड स्तरसम्म बिस्तार गर्नु।
- सबै सम्बन्धितहरूको सर-सल्लाह लिएर पाठ्यक्रम सामग्रीलाई अन्तिम रूप दिनु।
- विडियो कन्फरेन्सको माध्यमले प्रशिक्षण सम्बन्धि प्राविधिको प्रभावकारी उपयोग गर्नु।
- देखरेख तथा पालन कार्वाही

७.४ क्रेडिट ग्यारेन्टि फण्ड:-

यस योजनाको चौथो स्तम्भ क्रेडिट ग्यारेन्टि फण्ड सृजना गर्नु हो। यसलाई राष्ट्र क्रेडिट ग्यारेन्टि निगम (एनएसजीसी) मा सृजना गर्नु प्रस्तावित छ। भारतीय रिजर्व ब्याङ्कको अनुमान अनुसार मार्च २०१४ सम्म ५.९० मिलियन मूल बैकिङ्ग खातालाई रू १६ बिलियनको ओवरड्राफ्ट सुविधा प्राप्त थियो (यो आँकडा क्रमशः मार्च २०१३ मा ३.९२ मिलियन तथा १.५५ बिलियन थियो) तथापी, यो मानिलिएर मार्च २०१४ सम्म २४२ मिलियन खाता खोलियो, ओवरड्राफ्ट सुविधा यस खातामा एकदमै कम मात्रमा प्राप्त गरियो। यसको कारण यो हुनसक्छ –

- प्रत्येक खाताको निम्ति रू २५००/- को सिमा त्यो पनि चुनिएको आधारमा।
 - ब्याङ्कद्वारा उक्त खातामा प्राप्त भूलहरूले उनीहरूलाई उधारो दिनबाट रोक्थे।
- ७.४.१ रू ५०००/- सम्मको प्रावधान जस्तै कि बहुआयमिक लाभहरूको रूपमा अनुमानित छ -
- ७.४.१.१ यो आपतकालिन फण्ड गरिब ऋणकर्ताहरूलाई मूलभूत आवश्यकताहरू जस्तै - स्वास्थ्य, कृषि आदिको निम्ति पुरा गर्नमा धेरै सहयोग सिद्ध हुनेछ। यो विचार ग्रामीण तथा शहरी दुवै क्षेत्रहरूमा मानिसहरूलाई सहहरूको जञ्जालबाट बाहिर निकाल्नको निम्ति हो।
- ७.४.१.२ यस खाताको प्रबन्ध गर्नु सिखे उनीहरूलाई क्रेडिट इतिहास बनाएर पर्याप्त ऋण दिने तर्फ पहिलो पाइला हुनेछ। यो ब्याङ्कहरूको निम्ति भविष्यमा आवश्यक परेको खण्डमा ऋण मूल्याङ्कनमा सह्यता गर्नेछ।
- ७.४.१.३ रू ५०००/- ओवरड्राफ्टको रूपमा ६ महिनाको सन्तोषजनक सञ्चालन, बचत / ऋण इतिहास पछि गरिनेछ। (यो क्रेडिट हो अनुदान होइन)
- ७.४.१.४ ब्याङ्क त्यस ग्राहकहरूको निम्ति उच्च ऋण सिमाहरूको निम्ति योग्यतामा विचार गर्न सक्नेछ जसको एकवर्ष भन्दा अधिक राम्रो क्रेडिट इतिहास छ।
- ७.४.२ प्रारम्भमा वर्तमान योजनामा रू १००० करोडको काँपस क्रेडिट ग्यारण्टी फण्ड सृजना गर्ने प्रस्ताव छ जसले मूल बैंकिङ खातामा ओवर ड्राफ्टहरूमा गलति प्रति ग्यारण्टी प्रदान गर्न सकोस। वर्ष २०१३को अनुमान अनुसार १८.२ करोड मूल बैंकिङ खाता छ तथा यो अनुमान छ कि अभियानको अन्तसम्म अझ ७.५ करोड खात जोडिनेछ। लकभग २५ करोड परिवारहरू मध्ये १२ करोड किसान क्रेडिट कार्डधारक छ। अतः रहल १३ करोड परिवारहरू प्रत्येकलाई रू ५०००/- सम्मको ओवरड्राफ्ट दिएको खण्डमा मोठ रू ६५,०००/- करोड खर्च हुनेछ। यो

स्वीकार गर्दै दुई-तिहाई परिवार ओवरड्राफ्ट सुविधा लिनैदछ, यस धनराशी रू ४३,०००/- करोड हुनेछ। १:१०को अनुपातको प्रयोग गर्दै आउने समयमा हामीलाई रू ४३०० करोडको आवश्यक पर्नेछ। यसकारण आरम्भमा यो प्रस्ताव छ कि रू १०००/- करोडको प्रमाणबाट सुरुआत होस। यो प्रमाण भारत सरकारको निम्ति बज निरपेक्ष हुनेछ तथा नाबार्डद्वारा चलाउँदै आइरहेको आर्थिक समावेशीकरण नियम (एफआईएफ) द्वारा फण्ड गरिनेछ।

- कार्य बिन्दुको निष्कर्ष:-
- क्रेडिट ग्यारण्टी फण्ड स्थापित गर्नु।

७.५ माइक्रो बीमा:

यस योजनाको छैटौँ स्तम्भ मानिसहरूलाई माइक्रो बीमा प्रदान गर्दछ। बीमा नियम तथा विकास प्राधिकरण (इरडा)ले बीमा पोलेसिहरूको विशेष श्रेणी बनाएको छ जसलाई माइक्रो बीमा पोलेसि भनिन्छ। यो समाजको आर्थिक रूपले असुरक्षित वर्गलाई बीमा कवरेज दिनुको निम्ति हो। इरडा माइक्रो इन्स्योरेन्स नियमवाली, २००५ माइक्रो इन्स्योरेन्सलाई परिभाषित गर्दछ तथा सक्षम बन्दछ। माइक्रो इन्स्योरेन्स पोलेसि रू ५०,०००/- अथवा कम्ति बीमित पैसाको सामान्य अथवा जीवन बीमाको रूपमा हुन सक्दछ।

सामान्य माइक्रो-इन्स्योरेन्स उत्पाद निम्न प्रकारको हुन सक्छ :-

- स्वास्थ्य बीमा सम्झौता
 - कुनै पनि सम्झौता जसले सम्पतिलाई कवर गर्दछ, जस्तै
 १. झोपटी
 २. पशुधन
 ३. उपकरण एवं औजार अथवा
 ४. कुनै व्यक्तिगत दुर्घटना सम्झौता
- यो व्यक्तिगत अथवा सामुहिक आधारमा हुनसक्छ। एउटा सुक्ष्म बीमा उत्पादन हुँदछ :-
- सामयिक बीमा सम्झौता जो प्रिमियमको फिर्ता अथवा बिना फिर्ताको हुनसक्छ

- कुनै पनि बन्दोवस्त बीमा सम्झौता अथवा
 - स्वास्थ्य बीमा सम्झौता
- यो दुर्घटना लाभ चालकको साथ अथवा यसको बिना पनि हुनसक्छ तथा व्यक्तिगत अथवा सामुहिक आधारमा हुनसक्छ।
- ७.५.१ बीमाकर्ताको निम्ति नियमहरूमा शिथिलता छ कि उनीहरूले सयुक्त कवरेज अथवा प्याकेज उत्पादनको प्रस्ताव गर्नु जसमा जीवन तथा सामान्य बीमा कवर दुवै सामेल हुनेछ, माइक्रो व्यवसाय निम्नलिखित मध्यमवर्गिको माध्यमले गर्दछ।
- गैरसरकारी संगठन
 - स्वनिर्भर समूह
 - सुक्ष्म आर्थिक संस्था
- ७.५.२ धेरै संस्थाहरू बीसीएको रूपमा नियुक्ति हुँदछ, जसमा कम्पनि अधिनियमको अन्तर्गत पञ्जिकृत कम्पनिहरू सामेल छन्, जसलाई माइक्रो इन्स्योरेन्स बिक्रि गर्नको निम्ति माइक्रो बीमा एजेन्ट नियुक्ति गर्ने अनुमति प्रदान गरिएको छ।
- ७.५.३ माइक्रो इन्स्योरेन्स पोर्टफोलियोले लगातार उन्नति गरेको छ। अधिक भन्दा अधिक बीमाकर्ताहरूले आफ्नो माइक्रो इन्स्योरेन्स कार्य शुरू गरेको छ तथा अनेक नयाँ उत्पादन प्रतिवर्ष शुरू गरिरहेको छ। वितरण नेटवर्क व्यापक रूपले मजबुत भएको छ तथा नयाँ व्यवसायले राम्रो वृद्धि देखाएको छ, यद्यपी मात्रा कम्तिनै छ। माइक्रो इन्स्योरेन्स व्यवसाय समूह पोर्टफोलियोको अधिन बडी मात्रामा प्राप्त गरिएको छ। भारतीय जीवन बीमा निगम (एलआईसी) खाता लाभार्थिहरूको निम्ति अतिरिक्त सह-योगदान पनि गरिन्दैछ।

असंगठित क्षेत्रको पेंशन योजना - स्वाम्बन्धन : यस योजना छैटौँ अति अन्तिम स्तम्भ वृद्ध अवस्था आय सुरक्षा क्षेत्रसित सम्बन्धित छन्। लकभक 400 मिलियन मानिसहरू (भारतमा रोजगारको जनसंख्या भन्दा 85 % धेरै) असंगठित क्षेत्रमा

काम गर्दछन्। यसमा कम से कम 120 मिलियन महिलावर्ग छन् अनि धेरैजसो कुनै पनि औपचारिक वृद्ध अवस्था आय सुरक्षा योजनासँग सम्बन्धित थिएन। कमजोर श्रम बजारको सम्बन्ध, अनिरन्तर आय, सामाजिक सुरक्षाको निम्ति गरीबीपनको कारण आफ्नो जीवनको समय आर्थिक समस्याको निम्ति अत्याधिक संवेदनशील असंगठित मजदुरवर्गलाई प्रदान गर्दछ।

स्वालम्बन योजना अहिलेसम्म असम्बोधित

असंगठित/ अनौपचारिक क्षेत्रका श्रमिकवर्गको वृद्ध अवस्थाको आय सुरक्षाको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्नका निम्ति अक्टोबर 2010 मा भारत सरकारद्वारा एउटा ऐतिहासिक पहल हो। यस योजनाको उद्देश्य उनीहरूको बुढेसकालमा पेन्सन आकर्षित गर्नका निम्ति आफ्नो कामको अवधी केही कम्ति मात्रमा बचत गर्नका निम्ति अनौपचारिक क्षेत्रका कर्मचारीवर्गलाई प्रोत्साहित गर्नका निम्ति हो।

स्वालम्बन योजनालाई प्रोत्साहित गर्न अनि बचत वृद्धि गर्नको निम्ति भारत सरकारले सहयोग प्रदान गर्नेछ।

स्वालम्बन योजना अन्तर्गत हुने लाभ : यस योजना 18 देखि 60 वर्ष उमेर भएका असंगठित क्षेत्रका भारतका कुनै पनि नागरिकको निम्ति खोलेको हो। यसमा केन्द्र / राज्य सरकार अथवा एक स्वायात्त निकायमा नियमित रोजगार नगर्नेहरू अथवा सीपीएसयू नियोक्ता सह्यता प्रदानको सेवानिवृत्त अथवा कुनै पनि सामाजिक क्षेत्रको कार्यमा संलग्न नभएकाहरूलाई असंगठित क्षेत्र मानिलिनेछ।

भारत सरकार सबै एनपीएस स्वाम्बन्धन खात धारकको निम्ति एउटा निर्धारित अवधीको निम्ति रू 1000 सहयोग प्रदान गर्दछ जसमा ग्राहक अधिकतम मोठ रू 12000 को आर्थिक

सहयोग प्रदान गर्दा रू 1000 को न्यूनतम सरकारले सहयोग गर्दछ। यस लाभ केवल 2016-17 सम्मका निम्ति उपलब्ध छन्। उपभोक्ताहरू माथि निर्दिष्ट गरिएको आंशिक सहयोग एकमुष्ट राशीको रूपमा अथवा आंशिक रूपमा दिइएको छ त्यसलाई निर्दिष्ट उमेरमा पुगेपछि बाहिर निस्कन सक्नेछन्।

- यस योजना नियमित र संसद एक ऐन द्वारा स्थापित एक वैधानिक शारीरिक छ जो पीएफआरडीए (पेन्सन कोष नियामक र विकास प्राधिकरण) द्वारा व्यवस्थित छ।
- स्वनिर्भरता संग कसरी जोड्न सकिन्छ :-
- एनपीएस / स्वनिर्भर 'एग्रीग्रेटर' नामक प्राथमिक स्तरको मध्यस्तताको माध्यमले जो चाहीं योगदानकर्ता तथा एनपीएस संघटनको बिच सम्पर्कबिन्दु उपलब्ध गरेर सञ्चालित गर्दछ। उनीहरूले योगदानकर्ताहरूलाई, पीएफआरडीए नियमअनुरूप सेवाहरू प्रदान गर्नको निम्ति जिम्मेवारी हुँदछ। यी ७९ एग्रीग्रेटरहरू मध्ये अन्यको साथ-साथ सरकारी क्षेत्रको सबै ब्याङ्क, राज्य सरकारको केही कम्पनीहरू, एनएलसीसी नामक ८०,००० भन्दा अधिक पञ्जिकृत सम्पर्क बिन्दु भएको एमएफआई सामेल छ।
- पीएफआरडीए यी एग्रीग्रेटरहरूलाई कडा सुरक्षा उचित सतर्क प्रक्रियाको साथै पञ्जिकृत गर्दछ।
- एनपीएस / स्वनिर्भरको अन्तर्गत सेवाहरू प्रदान गर्नको निम्ति प्रोत्साहन कार्य भारत सरकारद्वारा गर्दछ।

एनपीएस स्वनिर्भर योजनाको कार्य उत्पादन:-

- योजनालाई धेरै समर्थ प्राप्त भएको छ। सञ्चालनको चार वर्षको समयमा ७५ प्रतिशत सीएजीआर देखिएको छ।
- आँगनवाडी कार्यकर्ता, आशा कार्यकर्ता, निर्माण कार्यकर्ता, महिला स्वनिर्भर समूह इत्यादि धेरै संख्यामा योजनासंग जोडिएको छ।
- योजनाको विशिष्ट सदस्यहरूको मोठ संख्या

२.७ मिलियन भन्दा अधिक भएको छ।

- आर्थिक वर्ष २०१३-१४ को समयमा लकभग १.६ मिलियन सदस्यहरूले स्वनिर्भर सह-योगदान प्राप्त गरिएको छ।
- प्रसिद्ध सदस्यहरू मध्ये ५० प्रतिशतभन्दा अधिक ४० वर्षको उमेर भन्दा कम छ, तथा ७०% भन्दा अधिक नारीहरू छन्। यसकारण योजनाले लामो समय निर्धारित योगदानमूलक पेन्सन योजनाको निम्ति उचित सदस्यले लक्ष्य पुरा गरेको छ।
- मार्च २०१४ सम्म सरकारको रू ३६३ करोड मोठ योगदानको तुलना सदस्यहरूको आफ्नो योगदान रू ५८४ करोड भएको छ अर्थात योजनाले असंगठित क्षेत्रको छोटो बचतलाई एकत्रित गर्ने तथा उनीहरूलाई बृद्ध अवस्था आय सुरक्षाको अघि बड्नको निम्ति सरकारी निवेशको १.६ गुणाको गुणांकलाई हासिल गरेको छ।
- वर्ष २०१०-११को समय मोठ ३,०१,९८० सदस्यवर्ग, २०११-१२को समय ६,४३,९७९ सदस्यवर्ग तथा २०१२-१३को समय ११,०१,०७९ सदस्यवर्ग लाभान्वित भएका थिए। आर्थिक वर्ष २०१३-१४ सम्म १५,९४,९७० सदस्यवर्ग लाभान्वित भए।

अधिक जानकारीको सुविधा /एनपीएस स्वनिर्भरसंग जोड्नको निम्ति -
सम्पर्क गर्नुहोस : कल सेन्टर : १८०० ११० ७०८
एसएमएस पठाउनुहोस : NPS लेख्नुहोस अनि त्यसलाई ५६६७७ मा एसएमएस गर्नुहोस (शुल्क लाग्नेछ)

वेबसाईट हेर्नुहोस: www.pfrda.org.in

- कार्य बिन्दुको निष्कर्ष
- स्वनिर्भर जस्तो पेन्सन योजना अन्तर्गत पूर्ण कवरेजको निम्ति विस्तार / वितरण योजनाको प्रयोग
- देशमा अनुमानित ३५ करोड असंगठित श्रमिक छन्। दिनाङ्क ३१.०३.२०१४ सम्म १९.९४ लाख सदस्यवर्ग नामङ्कित भएका छन्।

आर्थिक समावेशीकरणमा प्राविधिको भूमिका

८. आर्थिक समावेशीकरणमा प्राविधिको भूमिका:

१. देशमा बैंकिङ क्षेत्रमा प्राविधिको तथा आर्थिक समावेशीकरण लोकप्रिय नयाँ प्रयोग हो। आर्थिक समावेशीकरणमा अहिलेसम्म मुख्य अड्चन हो – धेरै संख्या तथा कम मात्रा, जसको परिणामस्वरूप लागत असजिलो हुनेछ। सजिरो स्तरसन्न लागतहरूलाई कम गर्न तथा देशको सुदुर / सबैभन्दा टाढो क्षेत्रसम्म पुग्नमा सुधार गर्नको निम्ति केवल एउटा उपाय प्राविधिको प्रभावी रूपले उपयोग गर्नु हो।

२. सम्पूर्ण देशमा बैंकिङ सेवाहरू उपलब्ध गर्ने उद्देश्यले लागत, सुविधा, क्षमताको गरि अनुरूप वातावरण परिवर्तन गर्नको निम्ति नौलो प्राविधिक उत्पादन, जस्तै – ई-केवाईसी, आईएमपीएस, एईएपीएस, मोबाइल बैंकिङ इत्यादिमा धेरै क्षमता छ। ब्याङ्कहरूको व्यवसाय मोडलहरू, दूरसञ्चार सञ्चालक तथा अन्य सरोकारभएकाहरूमा अभिसरणको आवश्यकता छ।

३. आरबीआईको मार्गदर्शनमा विभिन्न संगठन, जस्तै भारतीय राष्ट्रिय भुक्तान निगम (एनपीसीआई), बैंकिङ प्राविधिक विकास एवं अनुसन्धान संस्थान (आईडीआरबीटी) इत्यादि नयाँ प्राविधिक उत्पादनहरूलाई ल्याउनमा प्रमुख रूपले भूमिका निर्वाह गरिरहेको छ।

४. यसकारण, रिजर्भ ब्याङ्कले वर्षौं देखि भारतीय

बैंकिङ क्षेत्रको विकासको निम्ति प्राविधिक तयार गर्नको निम्ति समान रूपले कार्य गर्दैछ। बैंकिङ क्षेत्रमा एउटा प्रमुख प्राविधिक विकास कोर बैंकिङ समाधान (सीबीएस)लाई अप्राउनु छ। सीबीएस कुनै पनि स्थानमा कुनै पनि समय बैंकिङको निम्ति ग्राहक सुविधालाई वृद्धि दिनको निम्ति एक कदम अघि हो। यो महत्वपूर्ण हो कि सीबीएसले बाहिर क्षेत्रमा यस प्राविधिक विकासको प्रयोग गरिए जुन चाहिँ ग्राहकवर्गलाई गुणात्मक तथा राम्रो सेवा उपलब्ध गरिए सूचनाको सृजना अनि प्रबन्धन पनि प्रभावकारी गर्नुपर्छ। सीबीएसलाई अप्राउनुको परिणामस्वरूप विभिन्न प्राविधिक उत्पादन जस्तै एनईएफटी, आरटीजीएस, मोबाइल बैंकिङ, इन्टरनेट बैंकिङ, एटीएम इत्यादि सुविधा प्राप्त हुनेछ। जनसाधारणलाई बैंकिङ आउटरिच प्रदान गर्नमा महत्वपूर्ण परिवर्तन ल्याउन प्राविधिक आधारिक उत्पादनहरू मध्ये केही तल दिएको छ:-

- सबै क्षेत्रिय ग्रामीण ब्याङ्कहरू (आराअरबी) सहित ब्याङ्कहरूद्वारा कोर बैंकिङ समाधान (सीबीएस) अप्राउनु पर्छ।
- त्यसपछि हस्तचालित उपकरणहरू, मोबाइल, कार्ड, माइक्रो एटीएम तथा कियोस्कको उपयोग गरेर एउटा बहुआयमिक शाखाविहिन (ब्राञ्चलेस) तरिकाको उपयोग।

- लेन-देनलाई यस्तै प्रारम्भिक (फ्रन्ट-एण्ड) यन्त्रको माध्यमले गर्नु जुन चाहिँ ब्याङ्कहरूको सीबीएसको साथ कुनै समस्याबिना एककृत हुनेछ।
- आरटीजीएस (तत्काल सकल निपटान) जस्तो विद्युतिय भुक्तान प्रणालीको कार्यन्वय।
- विद्युतिय क्लियरिङ सेवा (ईसीएस) विद्युतिय निधि हस्तान्तरण (एनईएफटी)।
- चैक ट्रकेशन प्रणाली (सीटीएस)।
- मोबाइल फोन इत्यादिको प्रयोग गरेर बैंकिङ लेनदेन।

४. आर्थिक समावेशीकरणमा राष्ट्रिय मिशनको अन्तर्गत प्रधानमन्त्री जन-धन योजनाको वर्तमान योजनामा समयबद्ध तरिकाले लक्ष्यलाई प्राप्त गर्नको निम्ति प्राविधिको धेरै मात्रमा उपयोग गर्नु प्रस्तावित छ। केही महत्वपूर्ण उत्पादन तल दिएको छ:-

(i) विद्युतिय रूपले आफ्नो ग्राहकलाई जानुहोस (ई-केवाईसी)

आरबीआईले वर्ष २०१३ मा धन आशोधन रोकथाम (अभिलेखको अनुरक्षण) नियमवाली, २००५को अन्तर्गत केवाईसी सत्यापनको निम्ति ई-केवाईसीलाई एउटा वैद्य प्रक्रियाको रूपमा अनुमति दियो। परिचय सम्बन्धि धोखाधडी, दस्तावेजहरूको जालसाजीको समस्यालाई कम गर्न तथा कागज नभई केवाईसी सत्यापनको उद्देश्यले यूआईडीएफआईले आफ्नो ई-केवाईसी सेवा शुरु गरेको छ। ई-केवाईसी प्रक्रियाको अन्तर्गत ग्राहकको पूर्ण सहमतिको साथ तथा यूआईडीएफआई डाटाबेसले उसको बायोमेट्रिक अधिप्रमाणको साथै व्यक्तिको नाम, उमेर, लिङ्ग तथा फोटोलाई ब्याङ्कहरू जस्तै प्राविधिक उपयोगकर्ताहरूद्वारा ईलेक्ट्रोनिक रूपले उपयोग गर्नु केवाईसीको निम्ति एउटा वैद्य प्रक्रिया हो।

उपर्युक्त वर्णित प्रक्रिया कागज नभई तथा उसको आधार संख्या भएको ग्राहकहरूको खाता खोल्न एकदमै सजिलो भएको छ। लक्ष्य सबै ब्याङ्कहरूले यो प्रक्रियालाई अप्राएको छ अथवा यस प्रणालीलाई प्राउने प्रक्रियामा रहेको छ। भविष्यमा खाताखोल्नको निम्ति ई-केवाईसी प्रक्रियाको धेरै मात्रमा उपयोग गरिनेछ।

(ii) मोबाइल बैंकिङको माध्यमले लेन-देन:-

मोबाइल फोन क्रान्ति जसले देशमा परिवर्तन ल्याइरहेको छ, उसैको क्षमता तथा लेन-देनको अनुरूप बैंकिङ क्रान्तिको रूपमा पनि प्रयोग गर्न सकिनेछ। वर्तमानमा भारतमा मोबाइलको संख्या

८८६ मिलियन छ। टाडा टाडाको गाउँ देखि मोबाइलको क्षमता तथा आम नागरिकले यसको उपयोग आज फेशन बनेको छ तथा यो अनुमान छ कि मोबाइल उपयोगकर्ताहरू मध्ये लक्ष्य एक चौथाई व्यक्ति गाउँ/सानो शहरमा बस्छन्। मोबाइल फोनको कवरेज तथा जनसंख्याको सबै वर्गद्वारा यस्तो उपकरणहरूको प्रयोगबाट बञ्चित जनसंख्यालाई आर्थिक सेवाहरू उपलब्ध गर्नको निम्ति प्रयोग गर्न सकिनेछ। यो सदस्यहरूको स्थान तथा समयको स्वतन्त्रताले आफ्नो आर्थिक लेन-देन (निधि हस्तान्तरण)को प्रबन्ध गर्नमा सक्षम बन्दछ। सदस्यहरू पैसाको हस्तान्तरण/जमाको निम्ति मोबाइल नेटवर्कको रिटेलरसंग सम्पर्क गर्न सक्छन् तथा एसएमएस सन्देश उपयोग गरेर लेन-देन हुँदछ।

मोबाइल बैंकिङ सेवाहरू सामान्य जावा, ब्लेकबेरी, एन्ड्रायड, आईफोन अनि विन्डोज फोन एप्लिकेशनको माध्यमले उपलब्ध छन्। मोबाइल बैंकिङको माध्यमले विभिन्न बैंकिङ सेवाहरू जस्तै – निधि हस्तान्तरण, तत्काल भुक्तान सेवा, सोधखोज सेवा (रहलवारे सोधखोज/सुक्ष्म विवरण), डिमैट खाता सेवा, चैकबुकको निम्ति अनुरोध, बिल भुक्ता इत्यादि सुविधा प्राप्त गर्न सकिन्छ। मोबाइल बैंकिङको निम्ति लेन-देनको सिमा छन् तथा यस सेवा निःशुल्क हो। मोबाइल बैंकिङ सेवाहरू एसएमएसमा पनि उपलब्ध छ।

“मोबाइल बैंकिङ को उपयोग गर्दा एउटा मोबाइल आधारित पिन (पीआईएन) प्रणालीको माध्यमले ब्याङ्क खाताबाट मूलभूत आर्थिक लेन-देन गर्न सकिन्छ। आर्थिक समावेशीकरण अभियान अन्तर्गत परिवारहरूको कवरेजको निम्ति मोबाइल टेलिफोन तथा प्रिपेड वालेटको पनि उपयोग गरिन्छ।

(iii) तत्काल भुक्तान प्रणाली (आईएमपीएस)

एनपीसीआईद्वारा २२ नोभेम्बर २०१० मा तत्काल भुक्तान प्रणाली (आईएमपीएस)को शुरुआत गरिएको थियो। यो मोबाइल फोनको साथ-साथ अन्तर बैंकिङ तथा एटीएमको माध्यमबाट एउटा तत्काल, २४ X ७ अन्तर ब्याङ्क विद्युतिय निधि हस्तान्तरण सेवा उपलब्ध गर्दछ। पुरा ब्याङ्कमा पठाउँनेहरूको प्रक्रियामा चार बन्धकधारक अर्थात (i) विप्रेषणकर्ता (पठाउने व्यक्ति), (ii) लाभार्थी (प्राप्तकर्ता), (iii) ब्याङ्क, तथा (iv) राष्ट्रिय आर्थिक स्विच – एनपीसीआई हुन्।

आईएमपीएसको माध्यमले धन (रूपीयाँ) पठाउनको निम्ति, पठाउने व्यक्तिले मोबाइल बैंकिङको उपयोग गर्न पर्छ। प्राप्तकर्ताको मोबाइल संख्या आफ्नो ब्याङ्कको साथ पञ्जिकृत हुनपर्छ जसले पैसा प्राप्तकर्ताको खातामा तत्काल जमा गर्न सकोस। पञ्जिकरणको निम्ति पठाउने व्यक्तिलाई मोबाइल बैंकिङको मान्यता हुनपर्छ तथा लेन-देन प्रारम्भ गर्नको निम्ति मोबाइल मनी आईडेन्टीफायर (एमएमआईडी) एवं मोबाइल बैंकिङ पिन (एमपीआईएन) प्राप्त गर्नु पर्छ। एमएमआईडी एउटा सात अङ्कको संख्या हो, जो मान्यता भएपछि ग्राहकलाई ब्याङ्कले उपलब्ध गराउँदछ। लाभार्थीलाई ब्याङ्क खाताको साथ आफ्नो मोबाइल संख्या पञ्जिकृत गराउँनुपर्छ अनि एमएमआईडी प्राप्त गर्नुपर्छ। पठाउने व्यक्ति लाभार्थीको मोबाइल संख्या, लाभार्थीको एमएमआईडी तथा पैसा टङ्कन गरेर आफ्नो ब्याङ्कलाई एसएमएसद पठाएर आईएमपीसी लेन-देन प्रारम्भ गर्न सक्नेछ। प्राप्तकर्ताको आफ्नो खातामा जमाको पुष्टि एसएमएसद्वारा प्राप्त हुँदछ। भारतीय भुक्तान सेवा सजिलो बनाउँदछ।

(iv) सुक्ष्म – एटीएम

सुक्ष्म – एटीएम बायोमेट्रिक प्रमाणीकरण सक्षम हस्तचालित उपकरण हो। ग्रामीण / अर्ध-शहरी क्षेत्रहरूमा एटीएम व्यवहार गर्नको निम्ति कम दाम भएको सुक्ष्म एटीएम प्रत्येक ब्याङ्क मित्र स्थानमा लगाउँदछ। यो कुनै व्यक्तिलाई कुनै विशेष ब्याङ्क मित्र / व्यवसाय प्रतिनिधीसंग सम्बद्ध ब्याङ्कलाई किनारा गरेर तत्काल पैसा जमा गर्न अथवा निकाल्नको निम्ति सक्षम बनाउँछ। यो उपकरण मोबाइल फोन कनेक्सनमा आधारित हुनेछ अनि यो प्रत्येक ब्याङ्क मित्र / व्यवसाय रतिनिधीको साथ उपलब्ध गरिनेछ। ग्राहकहरूलाई उनीहरूको पहिचान प्रामाणिक गर्न पर्छ अनि पैसा उसको खाताबाट निकाल्न अथवा जमा गर्न पर्छ। यो धन

ब्याङ्क मित्र / व्यवसाय प्रतिनिधीको पैसा हस्तान्तरणले हुनेछ। ब्याङ्क मित्र ग्राहकहरूको निम्ति अनिवार्य रूपले ब्याङ्कको रूपमा कार्य गर्नेछ अनि उसले केवल ती ग्राहकहरूको जुन युआईडी प्रयोग गरिरहेको छ, प्रमाणीकरणको जाँच गर्न पर्छ। आधारभूत लेन-देनको प्रकार जो सुक्ष्म एटीएमद्वारा समर्थित हुनेछ उक्त हुन्- जमा, फिर्ता, निधि हस्तान्तरण अनि बेलेन्स जाँच। सुक्ष्म एटीएम ब्याङ्क नभएको जनसंख्याको निम्ति आर्थिक सेवाहरू उपलब्ध गराउनलाई सबैभन्दा आशाजनक विकल्प दिनेछ। सुक्ष्म एटीएमको साथ प्रमाणीकरणको विभिन्न विकल्प हुनेछ – बायोमेट्रिक, पीआईएन आधारित आदि अनि यो ग्राहकहरूलाई उसको घरको नजिक लेन-देन गर्नमा सक्षम बनाउनको निम्ति मोबाइल एटीएमको रूपमा पनि प्रयोग गरिनेछ। सुक्ष्म एटीएम देशमा सबैलाई अनलाइन अन्तर सञ्चालन, सस्तो पुनर्भुक्तानको प्लेटफार्म दिँदछ।

(v) राष्ट्रिय एकीकृत यूएसएसडी प्लेटफार्म (एनयूयूपी)

मोबाइल बैंकिङ जनसमुहसम्म बैंकिङ सुविधाको क्षमता बढाउन एउटा अत्यन्तै शक्तिशाली तरिकाहरू मध्ये एउटा हो। आज मोबाइल फोन लगभग ९०० मिलियन कनेक्सनको साथ एउटा घरेलु उपकरण बनेको छ।

मोबाइल बैंकिङ सेवा, एसएमएस – एउटा अनलाईन एनक्रेप्टेड सेवा जुन असुरक्षित सञ्जने गर्छ – अथवा मोबाइल बैंकिङ एपको प्रयोगद्वारा प्रारम्भ गर्न सकिनेछ। यद्यपी यत्रो इन्टरएक्टिभ हुनुको कारण मोबाइल बैंकिङ एममा सबैभन्दा धेरै समस्या यो छ कि यसलाई मोबाइल फोनमा नै डाउनलोड अनि इन्सटल गर्ने आवश्यकता हुँदछ। ४०% भन्दा कम भारतीय उपयोगकर्ताहरूको साथ जे२एमई अनुकूल हैन्डसेट अनि जीपीआरएस कनेक्सन छ जुन चाहीं यस प्रणालीको आवश्यकता हो।

उपर्युक्त समस्याहरूको समाधान गर्नको निम्ति यूएसएसडी प्लेटफार्ममा एउटा बैकल्पिक समाधान छ। ग्राहक फोनको कम्पनी अनि मोडलको बिचार नगरी जीएसएम नेटवर्क सल्युसनको लाभ उठाउन सक्छ। यसको निम्ति ग्राहकहरूको मोबाइलमा कुनै पनि एप्लिकेशनको डाउनलोड गर्ने आवश्यकता हुँदैन अनि न कुनै जीपीआरएस सम्पर्कको। यूएसएसडी प्रयोगकर्ता अनुकूल (यूजर्स प्रेंडली)मा कार्य गर्दछ। यसकारण यस सम्पर्क गर्ने अनि साथमा ग्राहकलाई शिक्षित गर्नमा पनि सजिलो हुनेछ। यूएसएसडी

इप्लिकेशन डाउनलोड गर्ने आवश्यकतालाई कम्ति गर्छ अनि यो एसएमएस चैनल भन्दा अधिक सुरक्षित छ। बैंकिङ ग्राहक यस सेवाको प्रयोग आफ्नो मोबाइलमा *९९# डायल गरेर गर्न सक्नेछ जुन चाहीं एउटा “सबै टेलिकम सर्भिस प्रोभाइडर (टीएसपी)को एउटा सार्वजनिक संख्या “ हो अनि जुन मोबाइल स्क्रिनमा प्रदर्शित पारम्परिक मेन्यूको माध्यमले चलाउन सकिनेछ।

*९९#को प्रयोग गरेर ग्राहक आर्थिक सेवा जस्तै निधि हस्तान्तरण अनि गैर आर्थिक सेवा जस्तै बैलेन्स जानकारी अनि ब्याङ्क खाताको सुक्ष्म विवरण दुवैमा उसको आफ्नो सुविधा अनुसार पहुँच बनाउनमा सक्षम हुनेछ। सम्पूर्ण सेवाहरू जुन एनयूयूपी उपलब्ध गर्दछ त्यसमा अन्य सेवाहरू प्रदान गर्नको साथ-साथ अन्तर ब्याङ्क खाताबाट निधि हस्तान्तरण, बेलेन्स जानकारी, सुक्ष्म विवरण दिनु सामेल छ। आधार चित्रकारमा सोधखोज सेवा (क्यूएसएम)को शुरूआत एनयूपीपी सेवामा एउटा महत्वपूर्ण समावेशीकरण हो। यस्तो ढाँचाको अन्तर्गत प्रयोक्ता ब्याङ्कको साथ आफ्नो आधार संग जोड्ने स्थितिक बारेमा जान्न सक्नेछ। यो त्यो सेवा हो जुन सरकारको सोझै सब्सिडी वितरण कार्यक्रममा व्यापक उपयोग हुँदछ। यसको उत्पादन २८ अगस्त २०१४ मा प्रारम्भ गर्न निश्चित गरिएको थियो।

(v) रूपे डेबिट कार्ड

रूपे एउटा नयाँ कार्ड योजना हो जुन भारतीय राष्ट्रिय भुक्तान कर्पोरेशन (एनसीआई) द्वारा शुरू गरिएको हो जुन चाहीं भारतमा सबै भारतीय ब्याङ्कहरू अनि आर्थिक संस्थाहरूलाई इलेक्ट्रोनिक भुक्तानमा घरेलु ओपन लूप, बहुपक्षिय प्रणाली प्रदान गर्दछ। रूपे शब्दा आफैमा राष्ट्रियताको द्योतक राख्दछ। ‘रूपे’ रूपे अथवा भुक्तान दुई शब्द मिलेर बनेको हो। रूपे कार्ड भारतीय उपभोक्ताहरू, व्यापारीवर्ग अनि बाइकहरूको आवश्यकतालाई पुरा गर्दछ। रूपे डेबिट कार्डको लाभ हो – उत्पाद प्लेटफार्मको लचिल हुनु, स्वीकार्यको उच्च स्तरीय अनि रूपे ब्राण्डको शक्ति – जुन सबै वृद्धि भएको अनुभवमा सहयोग गर्नेछ। मुख्य लक्षणहरू निम्न प्रकारका छन् –

- कम लागत एव क्षमताभर
- अनुकूल उत्पादनको पेशकश
- भारतीय अर्थ ग्राहकवर्गसंग सम्बन्धित सूचना संरक्षण
- अप्रयुक्त / अनवेपित ग्राहकवर्गलाई इलेक्ट्रोनिक उत्पादनको विकल्प उपलब्ध

गर्नु

(vii) आधार समर्थित भुक्तान प्रणाली (ईपीएस) ईपीएस एउटा बैंकिङ उत्पादन हो जुन पीओएस (सुक्ष्म एटीएम) अथवा किओस्का बैंकिङमा कुनै पनि बैंकिङको व्यवसाय प्रतिनिधीद्वारा आधार अधिप्रमाणको माध्यमले अन्तर-प्रचालन योग्य आर्थिक समावेशीकरण संव्यवहारको अनुमती दिन्छ। वर्तमानमा ४ बुनीयादी प्रकारको आधार समर्थित बैंकिङ संव्यवहार उपलब्ध छ, जस्तै – (१) रहल सोधखोज, (२) पैसा निकाल्नु, (३) पैसा जमा, अनि (४) आदारसंग आदारमा निधी हस्तान्तरण। ग्राहकद्वारा ईपीएस संव्यवहार शुरू गर्नको निम्ति दुई निविष्टियाँ जस्तै आईआईएन (यो ग्राहक कुन ब्याङ्कसंग जोडिएको छ भन्ने परिचय गर्न) तथा आधार संख्या अपेक्षित छ।

(viii) आधार भुक्तान योजना प्रणाली (एपीबीएस) आधार भुक्तान योजना प्रणाली सरकार तथा सरकारी संस्थाहरूसंग लाभार्थीहरूको ब्याङ्क तथा डाक घरहरूमा आधार समर्थित खातामा भुक्तान हस्तान्तरण गर्नलाई सक्षम बनाउँछ। कुनै व्यक्तिलाई इलेक्ट्रोनिक लाभ हस्तान्तरण (ईबीटी) तथा डीबीटी / डीबीटीएल भुक्तान पठाउने सरकारी विभाग अथवा संस्थाहरूलाई केवल आधार संख्या अथवा राशी यक्त फाइल तयार गरेर त्यसलाई आफ्नो प्रत्यायित ब्याङ्कमा जमा गर्न पर्छ। यसको साथै प्रत्यायित ब्याङ्क यस्तो फाइल अन्तर-प्रचालन योग्य आधार भुक्तान योजनाको माध्यमले कारवाही गर्दछ तथा लाभार्थीहरूको खातामा निधी जमा हुँदछ। आवक निधियाँ प्राप्त भएको खण्डमा लाभार्थीको ब्याङ्क उसलाई एसएमएस अथवा अन्य कुनै सूचना माध्यमबाट जुन ब्याङ्क अनि ग्राहकसंग निर्धारित छ, सूचित गर्दछ।

हेरचाहको प्रशासनिक संरचना

९. हेरचाहको प्रशासनिक संरचना:

९.१ केन्द्रिय स्तर :

	अध्यक्षता	अन्य सदस्य	हेरचाहको समय सिमा
मिशन प्रमुख	अर्थ मन्त्री	सञ्चार मन्त्री, ग्रामीण विकास मन्त्री, सचिव (आर्थिक सेवा) गवर्नर, भारतीय रिजर्व ब्याङ्क, सचिव (दूरसञ्चार), सचिव (ग्रामीण विकास), आध्यक्ष (आईबीए)	त्रयमासिक
संस्थालन समिति	सचिव (आर्थिक सेवाहरू)	डिप्टी गवर्नर (आरबीआई), महानिदेशक, एनआईसी, मुख्य कार्यपालक, आईबीए, अध्यक्ष एवं प्रबन्ध निर्देशक, बीएसएनएल, ब्याङ्कहरूका अध्यक्ष एवं प्रबन्ध निर्देशक, अध्यक्ष नाबार्ड, मुख्य कार्यपालक अधिकारी, एनपीसीआई	मासिक
मिशन निर्देशक	संयुक्त सचिव	ब्याङ्कहरू, नाबार्ड, एनपीसीआई, बीएसएनएलको नोडल अधिकारी	सामहिक / पाक्षिक

९.१.१ निर्देशक (एफआई) अपर मिशन निर्देशक हुनेछ।

९.२ राज्य स्तर :

	अध्यक्षता	अन्य सदस्य	हेरचाहको समय सिमा
राज्य स्तरीय कार्यन्वय समिति	एनआरएलएमको साथ समकेन प्राप्त गर्नको निम्ति अधिमानतः मिशन निर्देशक, एनआएअएलएम प्रधान सचिव (अर्थ)	मुख्य ब्याङ्कहरूका प्रमुख, आरबीआई तथा नाबार्ड, बीमा कम्पनिहरू आदिका क्षेत्रिय प्रमुख	मासिक

९.२.१ राज्यको राजधानीमा एसएलबी सयोजक ब्याङ्कको महाप्रबन्धक राज्य कार्यन्वय समितिको सचिव हुनेछ। राज्यहरूबाट कार्य सयोजनमा सहायताको निम्ति एक वर्ष अवधीको निम्ति एसएलबीसी सयोजक ब्याङ्कमा प्रतिनियुक्ति (डेपुटेसन) मा राज्यको एक बरिष्ठ अधिकारी उपलब्ध गर्नको निम्ति अनुरोध गर्दछ।

९.३ जिल्ला स्तर:

	अध्यक्षता	अन्य सदस्य	हेरचाहको समय अवधी
जिला स्तरीय कार्यन्वय समिति	जिल्ला कलेक्टर (डीसी)	जिल्लामा ब्याङ्कहरू तथा नाबार्डको वरिष्ठ अधिकारी, एनआरएलएमका सदस्य, बीमा कम्पनिहरू, जिल्ला प्रशासन तथा स्थानीय निकायहरूका अधिकारी कार्यन्वय समिति	पाक्षिक

९.३.१ प्रमुख जिल्ला प्रबन्धक (एलडीएम) कार्यान्वय समिति सचिवको रूपमा कार्य गर्नेछ।

९.३.२ समितिको बैठक पाक्षिक आधारमा आयोजित हुनेछ। पूर्वाधार विकासको सृजनासम्म प्रारम्भिक चरणमा बैठकको आयोजना छिटो-छिटो गर्न सकिनेछ। दुईवटा लगातार बैठक मध्ये एउटा बैठकमा जिल्ला कलेक्टरको उपस्थिति अनिवार्य हुनेछ।

हेरचाह प्रणाली / एमआईएस

१०. हेरचाह प्रणाली / एमआईएस

- १०.१ अनलाईन हेरचाहको निम्ति आर्थिक सेवाहरू बिभागद्वारा financialservices.gov.in मा एउटा वेब पोर्टल सृजना गरिनेछ, क्षेत्रमा ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी)को सृजना गाउँको उचित कवरेज सुनिश्चित गर्नको निम्ति एउटा साधन हुनेछ।
- १०.२ सृजना गरिने रिपोर्ट जिल्ला-वार / राज्य-वार हुनेछ तथा यसमा निम्नलिखित समावेश हुनेछ –
- क) कवर नगरिएको परिवारहरू संगै कवर गरिएको गाउँ जहाँ नयाँ खाता खोल्ने आवश्यकता छ।
- ख) कवर नगरिएको परिवारहरू संगै कवर गरिएको गाउँ, कम से कम प्रति परिवार एउटा पूर्ण समर्थित खाता अनि पुरानो खातालाई पुनः सञ्चालन गर्नु।
- ग) नयाँ खाता खोल्ने आवश्यकता भएका परिवारहरू संगै कवर नगरिएको गाउँ।
- घ) कवर नगरिएको परिवार जसलाई नयाँ खाता खोल्ने / खाताहरू पुनः सञ्चालनको आवश्यकता संगै शहरी क्षेत्र।
- ङ) ग्रामीण तथा शहरी क्षेत्रहरूमा राखिएको नयाँ ब्याङ्क मित्रहरू (व्यवसाय प्रतिनिधीवर्ग) को संख्या।
- १०.३ प्रत्येक ब्याङ्कमा ब्याङ्क मित्रवर्ग (व्यवसाय प्रतिनिधीवर्ग) को कार्यलाई देखरेखको निम्ति प्रणालीबद्ध एमआईएस प्रणाली हुनपर्छ। यसको प्रारूप सम्पूर्ण प्रणालीमा मानक एवं एउटै समान हुन्छ। यसको प्रयोजन हेतु यसलाई आर्थिक सेवाहरू बिभागद्वारा सृजना गरिएको पोर्टलमा नियमित रूपले अपलोड गरिनेछ।
- १०.४ यो एमआईएसको लिंक आर्थिक सेवाहरू बिभागको पोर्टल financialservices.gov.in बाट हुनेछ। सबै ब्याङ्कहरूलाई यस पोर्टलमा जानको निम्ति

अपेक्षित आईडी अनि पोर्टल अधिबाटै उपलब्ध गरिएको छ।

- १०.५ अभियानको अवधी हेरचाहको निम्ति एमआईएस रिपोर्ट दुई भागमा एकीकृत गरिनुपर्छ, एक भाग ब्याङ्कद्वारा सीबीसबाट सृजना रिपोर्ट हुनेछ जुन सामाहिक हुन्छ अनि दोस्रो भाग एसएलबीसी बाट प्राप्त रिपोर्ट हुनेछ जसमा जमिनी अवस्थामाको सर्वेक्षण पनि सामेल हुनेछ। जमिनी स्तरीय सर्वेक्षणलाई अभियान आरम्भ गरेको ३ महिना भित्र पुरा गर्नुपर्छ।
- १०.६ यो निर्णय लिइएको छ कि परिवारको महिलालाई मुखियाको रूपमा तथा सदस्यहरूको सीबीएसमा लिंक गरिनुपर्छ जसले अभियानको समय कवर गरिएको परिवारवर्गको संख्या निर्धारित गर्न सकोस।
- १०.७ आईबीएममा एउटा हेरचाह समिति हुनेछ जसले सामाहिक आधारमा उन्नतिको समीक्षा गर्नेछ। हेरचाहको निम्ति सूचना आर्थिक सेवाहरू बिभागको पोर्टलबाट प्राप्त गरिन्छ।
- १०.८ आर्थिक सेवाहरू बिभागमा एउटा परियोजना प्रबन्ध समूह गठन गरिनेछ जसमा दिन-प्रतिदिनको हेरचाहको निम्ति क्षेत्रिय स्तरका विशेषज्ञलाई सामेल गरिन्छ।
- १०.९ एसएलबीसीलाई एउटा टोल फ्री नम्बरसंग जोडिनेछ जुन कल सेन्टरसंग जोडिएको हुन्छ। जुन नागरिकहरूलाई खाता खोल्नमा कुनै समस्या आउँछ उनीहरूले यस नम्बरमा कल गर्न सक्नेछ, जहाँ उसको गुनासो दर्ता गरिन्छ। त्यसपश्चात यस्ताई अपेक्षित कारवाहीको निम्ति सम्बन्धित अधिकारीलाई १५ दिनको भित्र अधि बडाइन्छ।

मीडिया अनि प्रचार

११. मीडिया अनि प्रचार :

केन्द्रिय स्तर, राज्य स्तर अनि जिल्ला स्तर / स्थानीय स्तर जस्तै बिभिन्न स्तरहरूमा ढाँचागत तरिकाले पर्याप्त प्रचार-प्रसार गर्ने आवश्यकता छ। बैखरू अनि शेरधारकहरूको समन्वयले भारतीय ब्याङ्क संघ अनि नाबार्डद्वारा प्रचार-प्रसारको निम्ति ढाँचा व योजना तयार गरिन्छ। प्रचारको निम्ति ब्याङ्कहरूको योगदानले एउटा समान्य निधको गठन गरिन्छ। राज्यमा राज्यस्तरीय ब्याङ्कर्स समिति (एसएलबीसी) आईबीए / नाबार्डको वृस्तता दिशा-निर्देशनको आधारमा समन्वय गर्दछ। यद्यपी स्थानीय स्तरीय प्रचार-प्रसार सम्बन्धित अग्रणी जिल्ला प्रबन्धकहरूद्वारा गरिन्छ। सबै प्रचार समाग्री जस्तै पोस्टर, ब्यानर आदि स्थानीय / क्षेत्रिय भाषामा बनाइन्छ। अभियानलाई व्यापक तरिकाले निम्न प्रकारको गरिन्छ :-

- केन्द्रिय स्तर
- प्रिन्ट
- ईलेक्ट्रोनिक
- रेडियो
- स्थानीय स्तर (स्थानीय भाषा)
- पोष्टर
- ब्यानर
- ब्राउजर
- वाह्य प्रचार
- बाल पेन्टिड
- होर्डिड
- पोष्टर
- ब्यानर

मिशनको कार्यन्वयमा चिह्नित चुनौतिहरू

१२. मिशनको कार्यन्वयमा चिह्नित चुनौतिहरू:-

१२.१ टेलिकम कनेक्टिविटी :

ब्याङ्कहरूबाट प्राप्त सूचना यो छ कि देशको जनजातिय अनि पहाडी क्षेत्रहरूमा टेलिकम नेटवर्क विश्वासयोग्यको छैन यसकारण उक्त क्षेत्रहरूमा ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी) नियुक्ति गर्न अनि ब्याङ्क खाता खोल्नलाई सुनिश्चित गर्न कठिन भइरहेको छ। यस सम्बन्धमा टेलिकम विभाग अनि बीएसएनएलका प्रतिनिधीवर्ग संग बैठक आयोजित गरियो अनि यो विश्वास दिएको छ कि टेलिकम कनेक्टिविटीको जारी समस्यालाई पारस्परिक बिचार-विमर्शद्वारा समाप्त गरिनेछ। यो पनि सूचित गरिएको छ कि टेलिक कनेक्टिविटीको साथ उत्तरी पूर्वी अनि दुर्गम क्षेत्रहरू सबै गाउँलाई सामेल गर्नको निम्ति भारत सरकारको अनुमोदन अलगसंग लिने कार्य भइरहेको छ। ब्याङ्क जब पश्चायत स्तरमा पुग्नेछ तब उनीहरू नेशनल अप्टिकल फाइबर नेटवर्क (एनओएफएन)को उपयोग गर्नको निम्ति पनि कार्य गर्नेछ।

१२.२ खातालाई 'सक्रिय' राख्नु:-

केन्द्रिय, राज्य अथवा स्थानीय स्तरमा सबै सरकारी लाभ यस खाताको माध्यमबाट प्रदान गर्नु आवश्यक छ। किन भने यस क्षेत्रमा धेरै कार्यहरू दोहोरिने प्रक्रिया बिद्यमान छ अनि कहिले काहीँ राज्य सेवाक्षेत्र दृष्टिकोणको अनुसरण गर्दैन अनि सेवा क्षेत्र ब्याङ्कहरूको अतिरिक्त अन्य ब्याङ्कहरूलाई आवण्टित क्षेत्रमा पर्याप्त असमझसको स्थिति हुँदछ। प्रत्यक्ष लाभ हस्तान्तरण योजना, खासगरी मनरेगामा बल दिनको निम्ति आवश्यकता छ अनि एलपीजीमा प्रत्यक्ष लाभ हस्तान्तरणलाई पुनः प्रारम्भ गर्ने आवश्यकता छ। वर्तमानमा प्रत्यक्ष लाभ हस्तान्तरण योजनाहरूको सूची अनुबन्ध ६मा देख्न सकिनेछ।

१२.३ ब्राण्डको बारेमा जानकारी एवं जागरूकता:-

“माग” प्रति तनावको प्रभाव (“डिमान्ड साइट फुल इफेक्ट”)लाई प्राप्त गर्नको निम्ति यो आवश्यकता हुनेछ कि ट्रेडमार्क अनि मूल बैकिङ सेवा उपलब्ध गर्नको निम्ति ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी) मोडलको जानकारी अनि ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी) आउटलेटमा उपलब्ध उत्पादन अनि रूपे कार्डको पनि जानकारी उपलब्ध गर्नु पर्छ। ग्राहकवर्गलाई यसको निम्ति जागरूक गर्नुपर्छ कि उनीहरूलाई खातामा उपलब्ध गरिएको ५,०००/- रूपीयाँ ओवरड्राफ्टको ऋण सुविधा हो जसलाई नयाँ सीमा प्राप्त गर्न अधि फिर्ता गर्न आवश्यक छ अनि यो अनुदान होइन।

१२.४ प्रत्यक्ष लाभ हस्तान्तरण (डीबीटी) मा ब्याङ्कहरूलाई कमिशन :-

श्री नन्दना निलकेणीको अध्यक्षतामा आधार समर्थित

एकीकृत भुक्तान पूर्वाधार समर्थित कार्यबलले आफ्नो फरवरी २००२को रिपोर्टमा बिभिन्न डीबीटी, डीटीएस तथा माइक्रो एटीएम एवं एटीएमको माध्यमले अन्तिम भुक्तानहरूको लागि अन्तिम लेनदेन हेतु २० रूपीयाँ प्रति लेनदेन सिमाको साथ ३.१४ % को सिफारिश गरेको छ। डीबीटी हेतु लागु कमिशनमा डीबीटीएल (एलपीजीको डीबीटी) पनि कवर हुनपर्छ। मनरेगालाई पनि प्रत्यक्ष लाभ हस्तान्तरणमा सामेल गर्नुपर्छ।

१२.५ दुर्ग क्षेत्रहरूलाई कवर गर्नु:

पूर्वोत्तरको केही क्षेत्र, हिमाचल प्रदेश, उत्तरखण्ड, जम्मू एवं काश्मिर तथा ८२ बामपन्थी उग्रवाद प्रभावित (एलडब्ल्यूई) जिल्ला टेलिकम कनेक्टिविटीको साथ साथै पूर्वाधार विकासको चुनौतिहरूको पनि सामना गर्दछ। यस अभियानको अन्तर्गत यस्तो क्षेत्रहरूमा सबै परिवार पूर्वरूपले कवर हुन सक्दैन।

केही क्षेत्र सायद पूर्णरूपले कवर हुन सकेन तथा चरण – II मा जानुहोस।

मुख्य शेयरधारकहरूको भूमिका

१३. मुख्य शेरधारकहरूको भूमिका

१३.१ आर्थिक सेवा विभाग :-

- आर्थिक समावेशीकरणमा मिशन मोडको समग्र स्वामित्व
- मिशनको समग्र हेरचाह अनि कार्यन्वय

१३.२ केन्द्र सरकारको अन्य विभाग:-

- पूर्ण आर्थिक समावेशीकरण अनि लाभार्थिहरूको खातामा समाजिक लाभ हस्तान्तरणको निम्ति केन्द्र सरकारको सम्बन्धित विभागहरूलाई शेरधारकहरूको साथ समन्वय गर्नु पर्छ।
- वर्तमानमा प्रत्यक्ष लाभ हस्तान्तरणको अन्तर्गत २८ केन्द्रिय समाजिकलाभ योजना केन्द्र सरकारको ८ विभागहरूद्वारा प्रायोजित गरिएको छ जो निम्न प्रकारका छन्:-
 - I. समाजिक न्याय अनि अधिकारिता मन्त्रालय
 - II. मानव संसाधन विकास मन्त्रालय, उच्च शिक्षा विभाग
 - III. मानव संसाधन विकास मन्त्रालय, स्कूली शिक्षा अनि साक्षरता
 - IV. आदिवासी कार्य मन्त्रालय
 - V. अल्पसंख्यक मन्त्रालय
 - VI. महिला अनि बाल विकास मन्त्रालय
 - VII. स्वस्थ एवं परिवार कल्याण विभाग
 - VIII. श्रम एवं रोजगार मन्त्रालय
- ग्रामीण विकास मन्त्रालयद्वारा मनरेगालाई प्रायोजित गरिएको छ, (ग्रा.वि.मं.भा.स) अनि यसलाई प्रत्यक्ष

लाभ हस्तान्तरणमा सामेल गर्ने सम्भावना छ।

- विभाग जस्तै ग्रामीण डाक कार्यालय / ग्रामीण डाक सेवकको उपयोग गर्नको निम्ति डाक विभाग, टेलिकम कनेक्टिभिटीको निम्ति सञ्चार विभाग, मिडीया अभियानमा सहयोगको निम्ति सूचना एवं प्रसारण मन्त्रालय एवं डीएवीपी, हेरचाह जस्तै डाटा अद्यतन गर्ने, पोर्टल सृजना गर्ने, इलेक्ट्रोनिक रिपोर्टिङ प्रणाली तयार गर्नको निम्ति लाजिस्टिक सहायता तयार गर्नमा डीईआईटीवाई, एनयूएलएम आदिमा एनआरएलएम, एचयूपीएको समान हेतित ग्रामीण विकास मन्त्रालय।

१३.३ भारतीय रिजर्व ब्याङ्क (आरबीआई) :-

- ब्याङ्कहरूलाई आफ्नो निर्देशनलाई मिशन पद्धतिको साथ आर्थिक समावेशीकरणको अनुरूप बनाउन
- एफआईएफ अवान्टेज निधि सहायता
- जमाकर्ता शिक्षा तथा जागरूकता निधि योजना २०१४ सहायता
- आर्थिक साक्षरता अभियान तथा एफएलसीसीको सुधार तथा त्यसको ब्लक स्तरसम्म बिस्तारको निम्ति ब्याङ्कहरूलाई मर्गदर्शन तथा सहायता दिनु

१३.४ ब्याङ्क : जस्तो कि मिशन पद्धति दस्तावेजमा परिभाषित गरिएको छ।

१३.५ भारतीय ब्याङ्क संघ (आईबीए)

- आर्थिक समावेशीकरण प्रयासमा सबै ब्याङ्कहरूको साथ समन्वय

- आर्थिक साक्षरता अभियानमा हेरचाह सम्बन्धि मुख्य भूमिका
- प्रचार तथा अभियान सम्बन्धिमा ब्याङ्कहरूको समन्वयले ग्राहक गुनासोहरू / मुद्दाहरूलाई शुल्क मुक्त नम्बरको माध्यमले केन्द्रित समाधानमा समन्वय
- एफआईको कार्यन्वयको हेरचाह हेतु एउटा समर्पित डेस्कको स्थापना गरिनेछ। गुनासोहरू समाधान हेतु एसएलबीसीको साथ समन्वय।

१३.६ राष्ट्रिय कर्षि अनि ग्रामीण विकास ब्याङ्क (नाबाई)

- प्रचार तथा अभियानमा मेलमिलाप
- नाबाई अन्तर्गत कार्यरत संगठनहरूको सम्बन्धमा आर्थिक समावेशीकरणको कार्यन्वयको हेरचाह
- आर्थिक समावेशीकरणले (एफआईएफ) धनको आवन्तन
- एसएचजी / जेएलजी लाभार्थिहरूद्वारा आर्थिक साक्षरता

१३.७ राज्य सरकार :-

- राज्य स्तरमा मिशन निर्देशकको नियुक्ति
- एसएलबीसी तथा सबै सदस्यहरूको समन्वयले आर्थिक समावेशीकरण अभियानको हेरचाह
- लाभार्थिहरूको ब्याङ्क खातामा राज्य योजनाहरूको निम्ति प्रत्यक्ष लाभ हस्तान्तरण
- कार्यन्वयको कार्यलाई हेरचाह हेतु राज्य सरकारको एउटा अधिकारी प्रतिनियुक्तिमा

१३.८ राज्य स्तरीय ब्याङ्कर्स समिति (एसएलबीसी)

- एसएलबीसी संयोजक महाप्रबन्धकद्वारा राज्य कार्यन्वय समिति सचिवको रूपमा कार्य गर्नु
- आर्थिक समावेशीकरण गतिविधी हेतु सबै ब्याङ्कहरूको साथ समन्वय
- आर्थिक समावेशीकरणको बिभिन्न गतिविधीको हेरचाह तथा पछि कावाई

१३.९ जिल्ला प्रशासन :-

- जिल्लामा एफआईको कार्यन्वयमा प्रमुख भूमिका
- जिल्ला कलेक्टर (डीसी) जिला स्तरीय कार्यन्वय समिति अध्यक्षको रूपमा कार्य गर्छ।

१३.१० अग्रणी जिल्ला प्रबन्धक (एलडीएम) :-

- जिल्ला कार्यन्वय समिति सचिवको रूपमा कार्य गर्छ।
- एलडीएम जिल्लामा एफआई कार्यन्वयमा सबै ब्याङ्कहरूको साथ समन्वयको कार्य गर्नेछ।

१३.११ स्थानीय निकाय:-

स्थानीय निकायहरू (ग्रामीण क्षेत्रमा पञ्चायत तथा शहरी क्षेत्रमा नगरपालिका) को प्रतिनिधी एफआईको कार्यन्वयमा बिभिन्न तरिका जस्तै – आर्थिक साक्षरता अभियान इत्यादिमा खाताहरू खोल्न, खाता खोल्नको निम्ति मानिसहरूको परिचय गर्नमा सहायता गर्न सक्नेछ।

१३.१२ भारतीय राष्ट्रिय भुक्तान निगम (एनपीसीआई):-

- रूपे कार्डको उपलब्ध गराउने तथा उचित प्रचालनको निम्ति ब्याङ्कहरूलाई समन्वय एवं आवश्यक मार्गदर्शन अनि सहायता
- ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी) को मध्य अन्तर प्रचलनयतालाई सजिलो बनाउन
- कम्ति मूल्य भएको मोबाइल फोनको निम्ति यूएसएसडी आधारित मोबाइल बैंकिङ उपलब्ध गर्नको निम्ति ब्याङ्कहरूलाई आवश्यक सहायता प्रदान गर्नु जसले ग्राहक सबै ब्याङ्कहरूमा जमा, फिर्ता, हस्तान्तरण, रहल सोधखोज इत्यादि जस्तो मूलभूत बैंकिङ सेवाहरूको सुविधा लिन सकोस। यस उत्पादनलाई ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी) आउटलेटमा पनि सक्षम बनाउनु पर्छ।

१३.१३ भारतीय विशिष्ट परिचय प्राधिकरण (यूआईडीआई)

- ब्याङ्क खाता खोल्नको साथ आधार नामाङ्कनको निम्ति अग्रसर
- ब्याङ्कद्वारा आधार सक्षम भुक्तान प्रणाली (ईपीएस) मशिनहरूको अधिग्रहणको निम्ति सब्सिडी सुविधा सजिलो बनाउन।
- ब्याङ्क खाताहरूमा त्रिभुजितले जमालाई सिनिश्चित गर्नको निम्ति ईआईडी बाट यूआईडीमा त्रि परिवर्तन एकल आधार संख्याको साथ धेरै खाताहरूको मैपिंग

उदघाटन समारोह

१४. उदघाटन समारोह

- क. दिल्ली, राज्यहरूको राजधानी एवं जिल्लाहरूमा साथ-साथ उदघाटन ।
- ख. अभियानको मानिसहरू तथा व्यवसायिक वस्तुहरूको अनावरण ।
- ग. सबै टेलिकम सुविधा प्रदान गर्नेहरूको माध्यमबाट कम्ति लागतको मोबाइल बैंकिङ (यूएसएसडी)को सुभारम्भ ।
- घ. लाभार्थीहरूलाई प्रदान गरिने रूपे कार्डलाई विशेष रूपले रेखाङ्कित गरिने

१५. कार्यन्वयको निम्ति समय-सिमा :-

क्र.स	गतिविधिहरू	निर्धारित समय-सिमा
१.	शुभआरम्भ	२८.०८.२०१४
२.	एसएसएको कवरेज (ग्रामीण क्षेत्रमा ५०,००० ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी) आउटलेटको खोल्नु तथा आवश्यकानुसार शहरी क्षेत्रमा यसको अतिरिक्त व्यवसायको जमा गर्न सकिनेछ।)	
	१०,०००	१५.०८.२०१४
	१५,००० (कुल २५,०००)	३०.११.२०१४
	१५,००० (कुल ४०,०००)	३१.०३.२०१४
	१०,००० (कुल ५०,०००)	३०.०६.२०१४
३	खाता खोल्नु (अनुमानित ७.५ करोड)	
	२५%	३०.११.२०१४
	५०%	३१.०३.२०१५
	७५%	३०.०६.२०१५
	१००%	१४.०८.२०१६

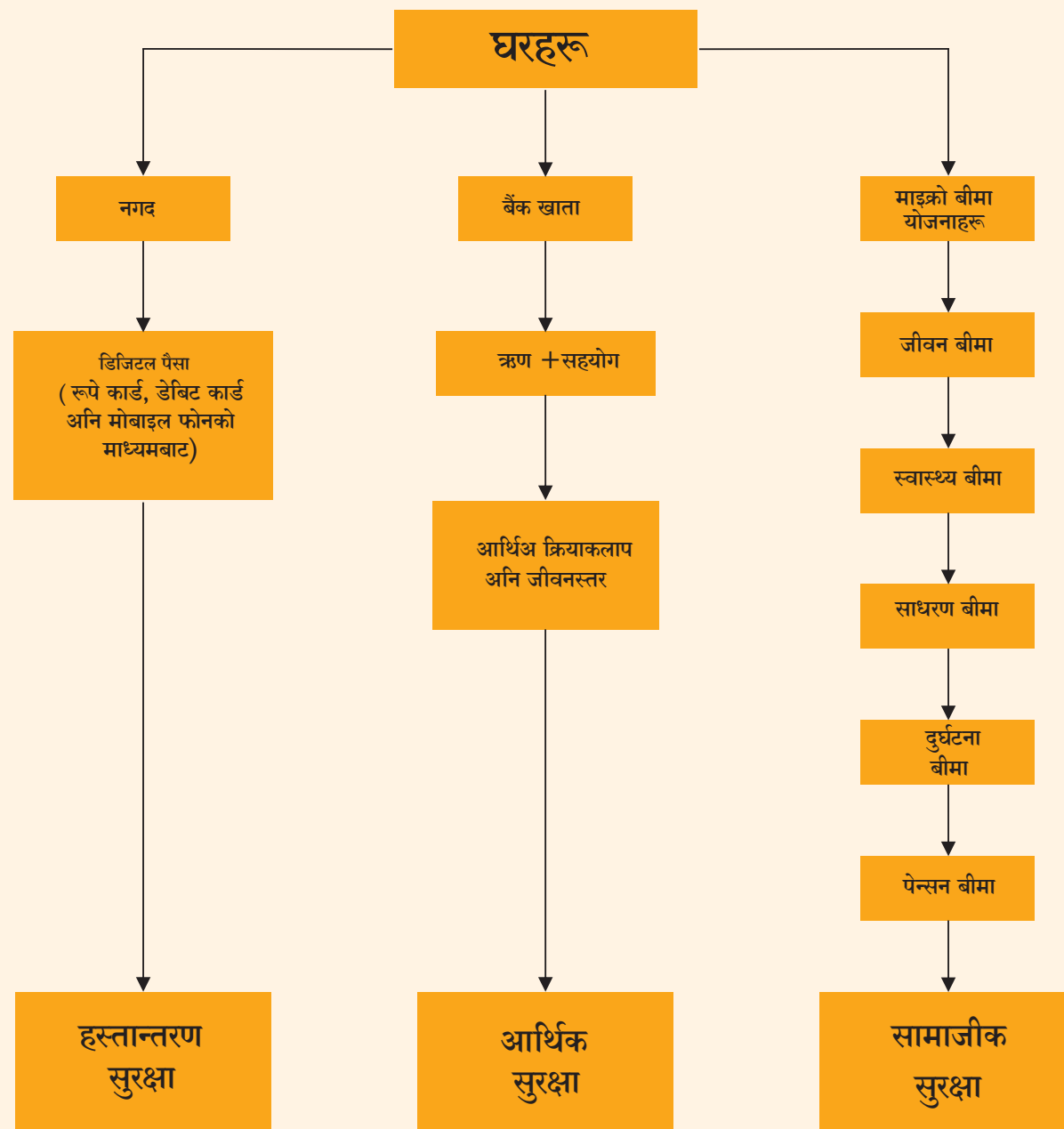

स्वाभिमान अभियान २०१०-१३ को अन्तर्गत २,००० भन्दा अधिक जनसंख्या भएको ब्याङ्क विहिन गाउँहरूको राज्य-वार संख्या जसलाई बैंकिङ सेवा उपलब्ध गरिएको छ

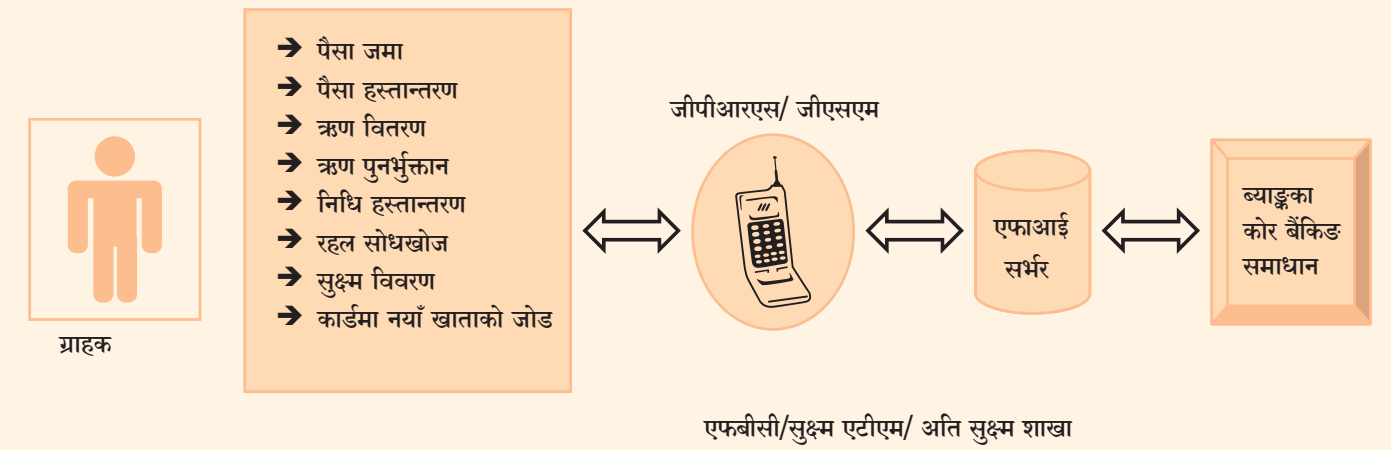
क्र.स	राज्य	बैंकिङ सुविधा प्राप्त गाउँहरूको संख्या
१	अन्दमान एवं निकोबार	९
२	आन्ध्रा प्रदेश	६६४०
३	अरुणाचल प्रदेश	११
४	असम	२३१९
५	बिहार	९२०६
६	चन्डिगड	०
७	छत्तिसगड	१०५०
८	दादर एवं नगर हवेली	३०
९	दमन एवं दीव	६
१०	दिल्ली	११०
११	गोवा	४१
१२	गुजरात	३५०२
१३	हरियाणा	१८३८
१४	हिमाचल प्रदेश	४८
१५	जम्मू एवं काश्मिर	७८९
१६	झारखण्ड	१५४१
१७	कर्नाटक	३३९५
१८	केरल	१२०
१९	लक्षदीप	०
२०	मध्य प्रदेश	२७३६
२१	महाराष्ट्र	४२९२
२२	मणिपुर	१८६
२३	मेघालय	३९
२४	मिजोराम	१४
२५	नागाल्याण्ड	१९६
२६	ओडिस्सा	१८७७
२७	पोन्डुचेरी	४२
२८	पञ्जाब	१५७६
२९	राजस्थान	३८८३
३०	सिक्किम	४३
३१	तामिननाडु	४४४५
३२	त्रिपुरा	४१९
३३	उत्तर प्रदेश	१६२७०
३४	उत्तरखण्ड	२२६
३५	पश्चिम बङ्गाल	७४५२
	जम्मा	७४३५१

• परिवारहरूको स्थानमा धेरै भन्दा धेरै गाउँको कवरेजमा जोड दिइएको छ।

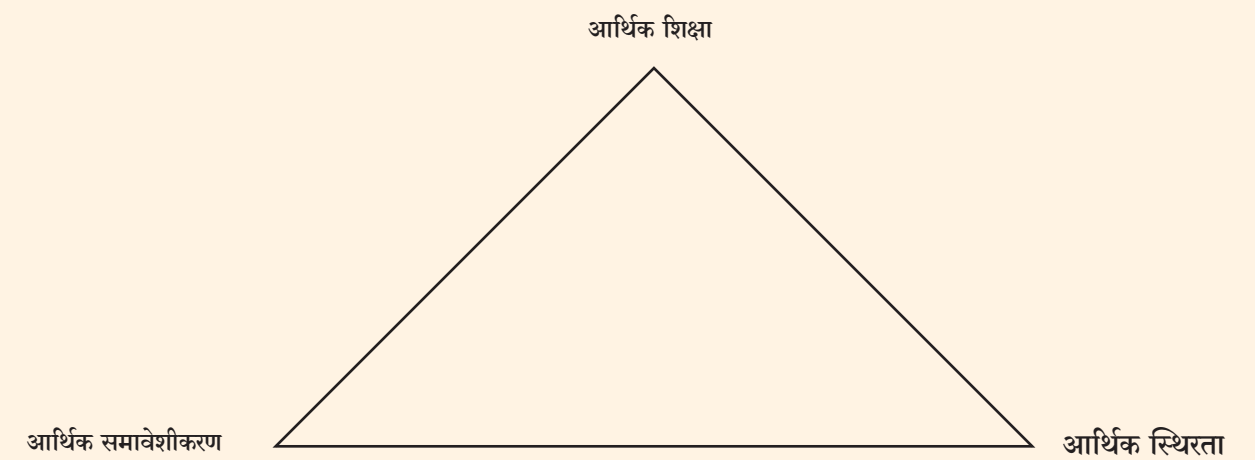
आर्थिक समावेशीकरणका परिवारहरूमा प्रभाव

ब्याङ्क मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी) लोकेशन सेवा प्रदान गर्नलाई जानकारी दिने चित्र

आर्थिक त्रिभुज

व्यवसाय प्रतिनिधीको कवरेजको निम्ति चरण-वार लक्ष्य

राज्य	प्रथम चरण (३१.०३.२०१४)	दोस्रो चरण(१५.०८.२०१४ देखि ३०.११.२०१४ सम्म)	तेस्रो चरण (०१.१२.२०१४ देखि ३१.०३.२०१५ सम्म)	चौथो चरण (०१.०४.२०१५ देखि ३०.०६.२०१५ सम्म)
अरुणाचल प्रदेश	२५	२५	२५	२५
आन्ध्र प्रदेश	४००	६००	६००	कुनै अतिरिक्त बाँचेको उपसेवा क्षेत्र
असम	२५	५०	१००	१४४
बिहार	१०००	१५००	१५००	१०१
छत्तिसगढ	१५०	२२५	२२५	८६
गोवा	२०	२०	१८	कुनै अतिरिक्त बाँचेको उपसेवा क्षेत्र
गुजरात	५००	७५०	७५०	११७
हरियाणा	५००	५००	१२०	कुनै अतिरिक्त बाँचेको उपसेवा क्षेत्र
हिमाचल प्रदेश	२००	३००	३००	७८
जम्मू एवं कश्मिर	१००	१५०	१२०	कुनै अतिरिक्त बाँचेको उपसेवा क्षेत्र
झारखण्ड	१५०	२२५	२२५	९१
कर्नाटक	५००	७५०	७५०	१२९
केरल	३००	३५०	३५०	५५
मध्य प्रदेश	१०००	१५००	१५००	१३३२
महाराष्ट्र	१०००	१५००	१५००	११७२
मणिपुर	२५	२५	२५	२५
मेघालय	२५	२५	२५	२५
मिजोराम	२५	२५	२५	२५
नागाल्याण्ड	२५	२५	२५	२५
ओडिस्सा	५००	७५०	७५०	१९८
पञ्जाब	४००	५००	५००	३
राजस्थान	१०००	१५००	१५००	६४३
सिक्किम	२५	२५	२५	२५
तामिलनाडु	५०	७०	७०	४
तेल्लंगना	१००	१५०	१५०	कुनै अतिरिक्त बाँचेको उपसेवा क्षेत्र
त्रिपुरा	२५	२५	२५	२५
उत्तर प्रदेश	२०००	३०००	३०००	३०५५
उत्तरखण्ड	५०	५०	६५	कुनै अतिरिक्त बाँचेको उपसेवा क्षेत्र
पश्चिम बङ्गाल	४००	७००	७००	७२
मोठ	१०५२०	१५२९०	१४९४३	७४३० अनि कुनै अतिरिक्त बाँचेको उपसेवा क्षेत्र

३१.०५.२०१४को स्थिति अनुसार आवन्ति एवं संरक्षित गाउँ, उपसेवा क्षेत्र एवं परिवारहरूको ब्याङ्क-वार विवरण

क्र.स	बैंकको नामवली	गाउँ (संख्या)		उपसेवा क्षेत्र (संख्या)		परिवार (संख्या)	
		आवन्ति [१]	कवर गरिएको [२]	आवन्ति [४]	कवर गरिएको [५]	आवन्ति [६]	कवर गरिएको [७]
१.	इलाहाबाद बैंक	१७६८९	४७८७	५०९३	२८८०	४६,२४,६२२	२६,६३,७३९
२.	आन्ध्र बैंक	४८५६	३६८८	१९५४	१८५१	२४,१२,३८०	२३,५३,३२५
३.	बैंक अफ बडौदा	२१५२६	१४७२९	६८११	५०३४	५६,२१,९२४	४६,२८,१८२
४.	बैंक अफ इण्डिया	१८५३३	१०८६६	५२८३	३६९१	४५,७८,३६१	३५,३७,९२७
५.	बैंक अफ महाराष्ट्र	१०२३५	७१०६	३०४८	२१२८	२७,०६,७६१	२०,७५,२२८
६.	केनरा बैंक	१०१२२	५४०४	३५४७	२९३८	३२,१९,४०१	२२,७७,९८०
७.	सेन्ट्रल बैंक अफ इण्डिया	३०३८२	१२७८८	८९४६	४११९	८९,६७,०६१	५२,८२,७०२
८.	कर्पोरेशन बैंक	१८८०	१४०२	११४३	११४३	२,९१,८०४	१,०२,३९७
९.	दिना बैंक	४३०९	३०३३	२६४४	१८८२	१४,९६,३६६	१०,०८,९४७
१०.	आईडीबीडीआईबैंक	९९८	९७४	४९७	४९१	२,४७,५५५	१,७२,५१३
११.	इन्डियन बैंक	५९०२	५०७९	१५९	१५९	२३,७१,४५४	१७,३१,६८४
१२.	इन्डियन ओवरसिज बैंक	५६७२	३६५९	५३८	५३८	२१,५२,२७३	१५,५४,२८४
१३.	ओरिएन्टल बैंक	४६०३	२६०८	१४९४	१०२९	१८,५३,०२७	१२,९४,८६४
१४.	पञ्जाब एण्ड सिँध बैंक	२७१६	१०२७	१०७०	५६०	१४,९३,०२१	६,१९,५६०
१५.	पञ्जाब नेशनल बैंक	३८९७०	२५१४७	८४९०	५१७१	९२,०१,८००	४७,१५,९२१
१६.	स्टेट बैंक अफ बिकानेर एण्ड जयपुर	७५९०	२९८९	१८८०	१३५०	८,०८,३६०	२,२६,०१२
१७.	स्टेट बैंक अफ हैदराबाद	३९४१	३८७२	१५०४	१४८७	१८,७८,८८४	२५,४७,३९३
१८.	स्टेट बैंक अफ इन्डिया	४७६२२	१८२०१	१६६९१	९६४३	२,२४,१४,१९३	५०,००,२४०
१९.	स्टेट बैंक अफ मैसूर	३५५६	१९८०	६९७	४३८	८,४१,९१०	६,२७,६३३
२०.	स्टेट बैंक अफ पाटियाला	३६१२	१७६२	१०३०	६३०	५,०४,७००	३,९९,८३७
२१.	स्टेट बैंक अफ त्रावणकोर	४९	४२	४२६	३६५	६,३९,०००	४,३०,०००
२२.	सिन्डिकेट बैंक	६३८०	३५४७	३३५८	२१५२	२४,५५,९४५	१५,२३,१४०
२३.	यूको बैंक	१७१०२	१०१९८	५६३६	३८८१	३४,०७,५०५	२३,०३,३९९
२४.	यूनियन बैंक अफ इन्डिया	१८६६७	७४९४	७६५०	४३९८	४७,८०,८१६	३३,१५,५३६
२५.	यूनाइटेड बैंक अफ इन्डिया	१२६७१	९९४९	२०६५	२०६५	२२,५५,१५९	२०,१३,०९२
२६.	बिजया बैंक	३१७०	२६२७	१०१३	७९८	५,३६,०७१	३,४७,३२९
	मोठ	३०२७५३	१६४९५८	९२६६७	६०८२१	९,१७,६०,३५३	५,२७,५२,८६४

केन्द्रिय क्षेत्र एवं केन्द्रद्वारा प्रायोजित २६ योजनाहरूको सूची

क्र.स	मन्त्रालय / विभाग	योजनाहरूको संख्या	योजनाहरूको नाम
१	समाजिक न्याय एवं अधिकार मन्त्रालय	७	१ अनुसूचित जातिको विद्यार्थीवर्गलाई मेट्रिकोत्तर छात्रवृत्ति
			२ अनुसूचित जातिको विद्यार्थीवर्गलाई पूर्व मेट्रिक छात्रवृत्ति
			३ नराम्रो कार्यमा जडित व्यक्तिहरूका नानीहरूलाई पूर्व मेट्रिक छात्रवृत्ति
			४ अनुसूचित जातिको विद्यार्थीवर्गलाई योग्यताको विकास
			५ अन्य पछीपढाईका किम्वि मेट्रिकोत्तर छात्रवृत्ति
			६ उच्च श्रेणी शिक्षा योजना
२	मानव संसाधन विकास मन्त्रालय, उच्च शिक्षा विभाग	३	१ महाविद्यालय/विश्वविद्यालयका विद्यार्थीवर्गलाई छात्रवृत्ति
			२ विश्वविद्यालय अनुदान आयोगको फेलोशिप योजना
			३ एआईसीटीईको फेलोशिप योजना
३	मानव संसाधन विकास मन्त्रालय, स्कूल शिक्षा एवं साक्षरता विभाग	२	१ राष्ट्रिय सादहन सह योग्यता छात्रवृत्ति
			२ माध्यमिक शिक्षाको निम्ति बालिकावर्गलाई राष्ट्रिय प्रोत्साहन योजना
४	जनजाति कार्य मन्त्रालय	३	१ मेट्रिकोत्तर छात्रवृत्ति योजना
			२ उच्च श्रेणी शिक्षा प्रणाली
			३ राजीव गान्धी राष्ट्रिय फेलोशिप
५	अल्पसंख्यक कार्य मन्त्रालय	३	१ मेट्रिक छात्रवृत्ति योजना
			२ मौलाना आजाद राष्ट्रिय फेलोशिप
			३ योग्यता सह-साधन छात्रवृत्ति योजना
६	महिला एवं बाल विकास मन्त्रालय	२	१ इन्दिरा गन्धी मातृत्व सहयोग योजना (आईजीएमएसवाई)
			२ धन लक्ष्मी योजना
७	स्वास्थ्य एवं परिवार कल्याण मन्त्रालय	१	१ जननी सुरक्षा योजना
८	श्रम एवं रोजगार मन्त्रालय	५	१ बिँडी श्रमिकवर्गको नानीहरूलाई छात्रवृत्ति
			२ बिँडी श्रमिकवर्गलाई घर बनाउन सब्सिडी
			३ बाल श्रमिक योजना अन्तर्गत विशेष बिद्यालयका नानीहरूलाई छात्रवृत्ति
			४ अनुसूचित जाति / जनजाति पशिक्षणार्थीलाई कल्याणको निम्ति कोचिड सह मार्ग दर्शन एवं व्यवसायिक छात्रवृत्तिको माध्यमले सहयोग
			५ उग्र बामपन्थी जिल्लाका प्रशिक्षणार्थीहरूलाई छात्रवृत्ति
मोट		२६	

बैंक मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी)को निम्ति आर्थिक पोषण योजना

सुविधाको स्वरूप	माग / अवधि ऋण / चल पुँजीसुविधा
उद्देश्य	कार्यकालको स्थापना अथवा नवीनीकरणको निम्ति कम्प्युटर, सहायक सामग्री, प्रिन्टर, फर्निचर, फिक्सर्स आदि किन्नु कार्यशील पुँजीआवश्यकता दुई चक्के वाहन किन्नु
सिमा	उपकरण किन्नाको निम्ति - ५०,०००/- रूपियाँसम्म कार्य गर्ने पैसा - २५,०००/- रूपियाँ सम्म तथा वाहन ऋण - ५०,०००/- रूपियाँसम्म
योग्यता	यो उत्पादन विशेष रूपले बैंक मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी) जुन चाहीं कियोस्क सञ्चालक हुन् अथवा कियोस्का सञ्चालकको रूपमा कार्य गर्नको निम्ति प्रस्तावित छ तथा जसको साथ आर्थिक समावेशीकरण अन्तर्गत बैंकिङ सेवाहरू प्रदान गर्ने उद्देश्यले बैंकहरूको साथ वैद्य सम्झौता छ। उमेर १८ देखि ६० वर्ष
मार्जिन	१०%
व्याज दर	बैंकहरूको दिशा निर्देश अनुसार
प्रशोधन जिम्मा	बैंकहरूको दिशा निर्देश अनुसार
पुनर्भुक्तानको समय	माग ऋण - ऋण वितरणको एक महिना पछि शुरू गरेर धेरभन्दा ३५ मासिक किस्तिमा तिर्नुपर्छ। अवधि ऋण - ऋण वितरणको एक महिना पछि शुरू गरेर धेरभन्दा ६० मासिक किस्तिमा तिर्नुपर्छ। ओवरड्राफ्ट - १२ महिना प्रदान गरिने यसको समीक्षा प्रत्येक १२ महिनामा गरिन्छ।
जमानत दस्तावेज	क. उचित डीपी नोट ख. बृद्धि प्रबन्ध सहित किस्तिको निम्ति पत्र सामान्य दस्तावेज १. घोषणा पत्र वचन पत्र २. संयुक्त दृष्टि बन्धनको साधन ३. वाहान दृष्टि बन्धन सम्बन्धि साधन ४. सीजीटीएमएसईको सम्बन्धमा वचन पत्र ५. बैंकको निर्देश अनुसार अन्य सबै दस्तावेज बैंक निर्धारित नियमहरूको अनुसार
अन्य जिम्मा	बैंक निर्धारित मानदण्ड अनुसार
अन्य शर्त	१. ओवरड्राफ्ट खाता महिनामा एक पल्ट अवश्य जमा गर्नुपर्छ। २. बैंकहरूको दिशानिर्देश अनुसार क्रेडिट रेटिङ गरिन्छ, यद्यपि ब्याज दरलाई क्रेडिट रेटिङसंग जोडिएको छैन। निम्नतम रेटिङ एनएसएमई बीओबी ६ ३. प्रचलित दिशानिर्देशन अनुसार जाँच गरिन्छ अनि जाँच रिपोर्ट रेकर्डमा राखिनेछ। ४. शाखालाई सम्पत्तिको अन्तिम उपयोग सुनिश्चित गर्नुपर्छ। ५. आवेदकलाई केवाईसी नियमको पालन गर्नुपर्छ। ६. सबै प्रकारको खातालाई सीजीटीएमएसईको अन्तर्गत कवर गरिनुपर्छ।

अनुबन्ध - ८

आर्थिक समावेशीकरणको निम्ति व्यक्तिगत खाता खोल्न ओवरड्राफ्ट आवेदन

दिनाङ्क : _____

शाखाको नाम : _____ गाउँ/शहर : _____ राज्य : _____ जिल्ला : _____
 प्रथम आवेदक/ एकलौती आवेदक
 पुरा नाम, दूलो अक्षरमा (पहिलो, मध्य अनि अंतिम नाउँ): श्री/ श्रीमती/ सुश्री _____
 पिता/पति को नाउँ: श्री _____ जन्म तारिख : __/__/____ लिंग : पु/स्त्री
 पेशा : कृषी/ सेवा/ गृहणी/ व्यापारी/ अन्य - _____
 टेलिफोन नं. _____ मो.नं. _____ ई-मेल _____
 आवेदक: _____
 पुरा नाम, दूलो अक्षरमा (पहिलो, मध्य अनि अंतिम नाउँ): श्री/ श्रीमती/ सुश्री _____
 पिता/पति को नाउँ: श्री _____ जन्म तारिख : __/__/____ लिंग : पु/स्त्री
 पेशा : कृषी/ सेवा/ गृहणी/ व्यापारी/ अन्य - _____
 टेलिफोन नं. _____ मो.नं. _____ ई-मेल _____
 सञ्चालन विधी : _____
 वर्तमान ठेगाना : _____ पिन: _____ वर्तमान ठेगाना: -
 पिन: _____

अन्य अपेक्षित सुविधाहरू (उपयुक्त बक्सलाई चिह्नित गर्नुहोस)							
क्र.स	विवरण	हो	होइन	क्र.स	विवरण	हो	होइन
१	पास बुक			४	रूपे कार्ड / डेबिट कार्ड		
२	ईमेल/पोस्टद्वारा खाताको विवरण			५	इन्टरनेट बैंकिङ सुविधा		
३	चेकबुक			६	मोबाइल बैंकिङ सुविधा		
७	आधार कार्ड लिङ्क नं. _____						
	भोटर कार्ड नं. यदि छ भने _____						

जम्मा			नोमिनी				
जम्माको प्रकृति	विभिन्नता नं.	अतिरिक्त विवरण	नोमिनीको नाम	नोमिनीको ठेगाना	जमाकर्तासंगको सम्बन्ध	उमेर	यदि नोमिनी सानो भने जन्म तारिख

किनभने नोमिनी यस तारिखमा नाबालिक छ, म/ हामी, श्री/श्रीमती/सुश्री _____ ठेगाना _____ उमेर _____

लाई नाबालिकको मृत्युको स्थितिमा नोमिनीको माध्यमले धनराशी प्राप्त गर्नको निम्ति नियुक्त गर्दछु/ गर्दछौं।

म/हामी बैंक अफ बडौंदाको बचत खाताको शर्त एवं नियमसंग बाध्य हुनलाई सहमत छु/छौं।

उपयुक्त विवरण सत्यापित

1. _____ 2. _____
आवेदकको हस्ताक्षर

बैंक मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी)को नाम अनि हस्ताक्षर

ओवरड्राफ्ट सुविधाको निम्ति आवेदन

म यो पनि अनुरोध गर्दछु कि मलाई परिवारको आकस्मिक आवश्यकता पुरा गर्नको निम्ति _____ (रु _____) को ओवरड्राफ्ट सिमा स्वीकृतगरिदिया जाओस। म यस सम्बन्धमा बैंकद्वारा निर्धारित गरिएको शर्त एवं नियमहरूको पालन गर्नलाई बाध्य हुनेछु। सबै स्रोतहरूबाट मेरो एकल वार्षिक आय रु _____ छ। मेरो आयको मुख्य स्रोत _____ हो।

आवेदकको हस्ताक्षर

	७. चल पुँजी / अवाधि ऋण / माग ऋणको समबन्धमा सबै अन्य समान्य शर्तको पालन गरिनुपर्छ। ८. आवेदक कुनै पनि बैंक / आर्थिक संस्थानको दोषी हुन हुँदैन ९. आवेदक आफ्नो सम्बन्धित व्यवसाय प्रतिनिधीको क्षेत्रमा कम से कम तीन वर्ष भन्दा धेरै बसोबास गरेको हुनुपर्छ। १०. बैंक मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी) आफ्नो कार्य जस्तो छोड्नेछ, उसले समस्त लिएको ऋणको समापन गर्नुपर्छ। ११. यस योजनाको अन्तर्गत ऋण सुविधाको स्वीकृति सीजीटीएमएसई योजनाको शर्तहरू अनि परिस्थितिहरू तथा अन्य मानदण्डको अनुसार दिनपर्छ। १२. टीएसपी / बैंकद्वारा बैंक मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी) लाई प्रदान गरिने पारिश्रमिक / कमिशन उसको बैंक खातामा जमा गरिन्छ। यस आशयको घोषणा पत्र नियुक्ता / बैंक मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी) को प्रमुख प्रतिनिधीबाट प्राप्त गर्नुपर्छ।
निवारक सतर्कता	१. उनी बैंकको निम्ति कार्य गर्ने बैंक मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी) हुनुपर्छ। २. केवाईसी दिशानिर्देशको सावधानीपूर्वक अनि कडारूपले पालन गर्नुपर्छ जसमा आवेदकद्वारा आफ्नो परिचयको निम्ति दिएको सूचनाको उचित जाँच / क्रस चेकिङ सामेल छ। परिचय अनि ठेगाना साक्षीको निम्ति प्रदान गरिएको दस्तावेज अर्थात राशन कार्ड / फोटो परिचय पत्र / पैन कार्ड / डार्रीभड लाइसेन्सको उचित जाँच अनि मूल दस्तावेजको साथ सत्यापन पनि गर्नुपर्छ। मूल दस्तावेजको साथ सत्यापित गर्नको निम्ति सम्बन्धित दस्तावेजहरूमा टिप्पणी लेख्नुपर्छ अनि रिपोर्ट रेकर्डमा राख्नुपर्छ। ३. आवेदकको सम्बन्धमा सिविल डाटाको सतर्कतापूर्वक जाँच गर्नुपर्छ जसले आवेदकको परिचयमा कुनै सन्देह प्रकट नहोस। ४. आवेदकलाई जानकारी नगराई स्वतन्त्ररूपले स्वीकृति अधि जाँचमा . घर अनि कार्यलयको दौडाहा गर्नुपर्छ तथा रिपोर्टलाई रिकर्डमा राख्नु पर्छ। ५. बैंकको बोर्डद्वारा व्यापारिक स्थानमा दृष्टिबन्धन भार दर्शाएर प्रमुखताले प्रदर्शित गर्नुपर्छ। ६. लिंक शाखा बैंक मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी) द्वारा गरिएको प्रतिदिनको ट्रान्जेक्सनहरूको हेरचाह गरिन्छ अनि सम्पत्तिको अन्तिम उपयोग सुनिश्चित गर्नको निम्ति एफआई ट्रान्जेक्सनको अतिरिक्त विसर्जन खातामा कुनै अन्य ट्रान्जेक्सनको अनिमति दिनु हुँदैन। यदि बैंक मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी) कार्य छोडीदिन्छ भने विसर्जन खातामा उपलब्ध क्रेडिट रहललाई खातामा हस्तान्तरण गरेर खातालाई समाप्त गर्नुपर्छ। ऋण खाता समापनको निम्ति धेरै सम्पत्तिको आवश्यकताको मामिलामा बैंक मित्र (व्यवसाय प्रतिनिधी) कार्य छोडे पछि पनि डीएल / टीएललाई नियमित भुक्तानको साथ जारी राख्ने इच्छुक भए यसमा लिंक शाखाद्वारा गुण-दोषको आधारमा बिचार गर्न सक्नेछ।
अग्रिम वर्गीकरण	प्लान्ट एवं मशिनरी / उपकरणमा निवेशको अनुसार एमएसएमई

१४	पञ्जाब एवं सिंध बैंक	श्री किशोर सन्यासी कार्यकारी निर्देशक	kishoresansi@psb.co.in Mobile: ०८१३०४४३३३५
१५	पञ्जाब नेशनल बैंक	डा. राम एस. संगपुरे कार्यकारी निर्देशक	edr@pnb.co.in Land Line-०११-२६१८४०४४ Mob No. ९८१०९९५२७४
१६	एस.बी.बी.जे	श्री एस. भेनकटरामन CGM (RB)	cgmr@sbj.co.in Land Line : ०१४१-५१०१२५७ Mobile No: ९५७१८८८००
१७	स्टेट बैंक अफ हैदराबाद	श्री भी. विश्वनाथन सी.जी.एम (आरबी)	sbhcmr@sbhyd.co.in Land line ०४०-२३३८७२६८ ०४०-२३३८७२६७ Mob No. ०९९४५२८१००३
१८	भारतीय स्टेट बैंक	डा. एम.जी भाडयान डे. एम.डी (आर.एस)	dmd.rsnbg@sbi.co.in Land Line ०२२ २२७४१९२० Mob No. ७७३८४५६३००
१९	स्टेट बैंक अफ मैसूर	श्री कल्याण मुखर्जी सी.जीएम	cgmr@sbm.co.in Land Line - ०८०-२२२५१५७० Mob:९९००३९८७०
२०	स्टेट बैंक अफ पटियाला	श्री एस. विजय कुमार सी.जी.एम (आरबी)	cgmn@sbp.co.in Land Line - ०१७५ - २२०९४०० Mob No.०८४२७८०६६६६
२१	स्टेट बैंक अफ ट्राभानकोर	श्री संजिव कृष्णन् चिफ जेनेरल मेनेजर (आरबी)	email : sbtcm@sbt.co.in Land Line : ०४७१-२३५८१३९ Mob No. ०९५६७७७७९३५
२२	सिंडिकेट बैंक	श्री टी.के श्रीवास्तव कार्यकारी निर्देशक	coedsec@syndicatebank.co.in Land Line - २२३७५७०६ Mob No. ०७२५९५३३८८८
२३	यूको बैंक	श्री जे.के गर्ग कार्यकारी निर्देशक	edsec.calcutta@ucobank.co.in Land Line - ०३३-४४५५७८३० Mob. No. ०८९०२४९७८४८
२४	युनियन बैंक अफ इण्डिया	श्री के. सुब्रमन्यम कार्यकारी निर्देशक	ed@unionbankofindia.com Land Line - २२८९६९०३ Mob.no.०९१६७५७०१४४
२५	युनाइटेड बैंक अफ इण्डिया	श्री संजय आर्या कार्यकारी निर्देशक	edubi@unitedbank.co.in Landline:०३३-२२६२३२६८ /३२६९ Mobile No.९१६३०१२०००
२६	विजया बैंक	श्री बी.एस रामा राव कार्यकारी निर्देशक	edsecretariat@vijayabank.co.inLand Line - ०८०- २५५९४४१२ Fax- ०८०-२५५८४२०१ Mob No. ०९७४०३७७२२२
२७	भारतीय महिला बैंक	श्री अजित कुमार जेनेरल मेनेजर एनओ. ईडी बीएमबीमान स्थान्तरित	ajit.kumar@bmb.co.in Mob No. ०९८७३१३४४००

बैंक मित्र
(व्यापार प्रतिनिधी)